

Ярослава Верменич

**СУВЕРЕНІТЕТ VS ІМПЕРІЯ:
МЕТОДОЛОГІЯ ОСМИСЛЕННЯ
НЕСПІВМІРНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ
І РОСІЙСЬКОЇ “КОРДОННИХ
СТРАТЕГІЙ”**

У статті автор намагається знайти відповідь на питання: що означають кордони, які утворилися в процесі розпаду СРСР, в системі стратегічних пріоритетів Російської Федерації, з одного боку, і держави Україна, з другого. Головний акцент зроблено на загрозах національному суверенітету і політичній суб'єктності України, які спричинені імперськими амбіціями кремлівських політиків та розв'язаною ними “гібридною війною” на Донбасі.

Ключові слова: суверенітет, кордон, безпекова стратегія, імперські догмати, Донбас.

У 2003 р., оголошеному роком Росії в Україні, найбільш уживаним оціночним критерієм для характеристики українсько-російських відносин був концепт “стратегічного багатовимірного партнерства”. Навряд чи комусь тоді могло спасти на думку, що всього через 10 років ці відносини опиняться в полоні стихії збройного протистояння і про партнерство доведеться забути надовго. Впродовж понад двох років стратегічні пріоритети держав-сусідок або зовсім не проглядаються, або вибудовуються на засадах взаємонерозуміння – аж до обопільних звинувачень у фашизмі. Для України збройний конфлікт, що переріс у “гібридну війну”, обернувся втратою не лише значної частини економічного потенціалу, але й загрозами політичній суб'єктності. Провідні політичні гравці на світовій арені використовують її територію для зведення власних геополітичних рахунків, а київська влада не в змозі не лише ефективно протидіяти руйнуванню життєвого простору й інфраструктури півдня країни, але й запобігти значним людським втратам серед мирного населення Донбасу. Попри загальне співчуття Україні з боку світової спільноти поки що реального виходу з ситуації, що склалася, не видно.

За висновками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, російська агресія проти України, анексія Криму та фактична окупація окремих районів Донбасу розпочали нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилили дію наявних в міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади

світового порядку. “Війна на Донбасі, спровокована агресією Росії, має чіткі ознаки цивілізаційного конфлікту. Вигідне географічне положення України як великої транзитної артерії, своєрідного мосту між Європою та Росією останні два десятиліття розглядалося як суттєва політико-економічна перевага, але в умовах геополітичного протистояння воно стало для нашої держави джерелом нових проблем... Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США”¹.

За таких умов перед соціогуманітарною наукою стоїть непросте завдання: з’ясувати глибинні витоки неприродного стану в українсько-російських відносинах і запропонувати власне бачення шляхів виходу із всеохопної кризи. Гадаємо, що ані сам по собі концепт порубіжжя, що уже став звичним у регіональній аналітиці, ані модна формула “постколоніальності”, не наблизять нас до розуміння усієї складності українсько-російських відносин на сучасному етапі. Значно більш продуктивними у сучасному соціальному аналізі є концепції фрактального дуалізму, вписані у контекст неконвенційної (дискурсивної) історії. Неупереджений аналіз неспівмірних дискурсів створює надійний методологічний фундамент для розуміння “української кризи” у співвідношенні з глобальними політичними процесами, з одного боку, і специфічними обставинами “стикового пограниччя”, з іншого. Нове обличчя сучасного регіоналізму, у полі якого сепаратизм набуває дедалі більшого поширення, перетворює світ на складну мозаїку мереж, осмислення якої мислиме лише на ґрунті нової наукової мови і нових методів соціального аналізу. Синергетичні підходи, як ніякі інші, відкривають шлях до осмислення просторової інваріантності як фактора впливу на суспільні цінності й поведінкові реалії.

Поняттям *фрактал* (від лат. fractus – подрібнений) у синергетиці, а віднедавна і в політології позначають частину якоїсь цілісності, здатної відтворювати специфіку останньої з певним коефіцієнтом подібності. За О.Донченко, матрична фракталізація значною мірою визначає тип і характер самоорганізаційних процесів у будь-якому соціумі. Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи група автоматично включається в атмосферу властивої йому матриці смислів і правил гри. Зрештою саме відповідними фрактальними матрицями визначається напрям формування ідеологій та соціальних уявлень².

¹ Донбас і Крим: ціна повернення / За заг. ред. В.П.Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М.Лібанової, О.М.Ляшенко. – К., 2015. – С. 35, 59.

² Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 3-8; *Ії ж*: Структура психіки як колективне несвідоме // Там само. – № 2. – С. 3-15.

Стан, який вкладається в поняття “фрактальний дуалізм”, виникає там і тоді, де й коли люди зазнають впливу різноспрямованих культурно-цивілізаційних домінант чи гостро конфліктних центрів. На субрегіональному й локальному рівнях він найчастіше дається взнаки у вигляді біполярності, яка водночас повторює або імітує ментально-ціннісну генетику обох (або кількох) спільнот, що виступають у даному контексті як взірцеві моделі.

Як прояв фрактального дуалізму розглядає ментально-ціннісну генетику московської великодержавності, з одного боку, та українського етногенезу на козацькому степовому просторі, з другого, І. Піляєв. Постмодерній епосі, вважає він, притаманна наростаюча фрактальність віртуальних культурних феноменів, якими сповнена суспільна свідомість з її новими, прискореними формами приватно-ціннісної скороминущості. Йдеться про міфи, архетипи, соціальні проекти, підвладні використанню в інформаційних війнах.

На переконання І. Піляєва, історико-ієрархічний зріз зазначеної фрактальної парадигми придатний для конструктивного аналізу генези та розбудови української державності. Після монгольської навали середини XIII ст., яка призвела до поділу Русі між Ордою та Європою, її території упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів – умовно європейського та євразійського. Навіть на тих короткотривалих етапах, коли вони перебували у форматі єдиної держави – СРСР, фрактальна дихотомія простежувалася на всіх рівнях – від мікро- до субрегіонального, зумовлюючи цивілізаційно-культурну та геополітичну альтернативність (біполярність).

Структурні шоки в геополітичній, інституційній, соціокультурній, безпековій архітектоніці східноєвропейського простору – з їхнім епіцентром в Україні – гостро розмежували та поляризували трансформаційні та регіонально-інтеграційні процеси на цій території. Власне, і збройний конфлікт на Донбасі, за І. Піляєвим, став проявом фрактальної локалізації історичної парадигми протистояння Заходу і Сходу, яка вже сама по собі стимулює гібридні за своєю природою євразійські синтези “історичної Росії” та “русского мира”. Фрактальна дихотомія цінностей та геополітичних орієнтацій визначила в кінцевому рахунку межі аксіологічно-поведінкових “Європи” та “Євразії”. Сучасна Російська Федерація, по суті, виступає багатонаціональною, імперською, євразійською альтернативою проекту національної, європейської, демократичної Русі-України, і цей фрактальний дуалізм (дихотомія) цінностей та онтологічних, моральних, політичних, геополітичних орієнтацій буде, на думку І. Піляєва, наростати³.

³ Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – № 1. – С. 129-138.

Фрактальна парадигма соціального аналізу забезпечує, отже, уведення проблеми українсько-російських відносин у контекст зіткнення протилежних за своїм змістом самоідентифікацій – української національної і російської імперської. За такого підходу сам українсько-російський кордон стає символом несумісності орієнтаційних матриць – для України це своєрідне “огранювання” суверенітету і маркер ідентифікацій, для Росії – гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору. І якщо порубіжжя як ареал взаємовпливів продукує ціннісну амбівалентність, стимулюючи найрізноманітніші обміни смислами, то кордон однозначно виступає в ролі демаркаційного рубежа, символа-коду “боротьби на ураження” з одночасним спустошенням.

Те, що в Україні проблеми етнічності, європейськості, групових меж останнім часом “вибухають” у нових і несподіваних контекстах, хвилює польського соціолога Даріуша Вояковського, який навіть знайшов за потрібне доповнити свою монографію 2007 р. “Своє і чуже в Польщі, що змінюється” спеціальним розділом, присвяченим “українському виклику” 2014–2015 рр. Запропонувавши цікаву з методологічного погляду парадигму “інституалізованої рефлексійності”, він вдало уводить у дискурсивний контекст проблему дуалізму українських політичних процесів і відповідних ідентифікацій. Хоч науковий український дискурс дуже міцно закорінений у європейському мисленні, проблеми розрізнення понять “нація” і “народ” трактуються у ньому здебільшого у дусі російської традиції. Тому, констатує Вояковський, інколи буває “важко розпізнати, в якому моменті, апелюючи до українськості, ми апелюємо до культурного народу, політичного народу чи до громадянського суспільства”. Утвореною у такий спосіб специфічною сферою дискурсивного прикордоння він пояснює той факт, що реалії збройного конфлікту на Донбасі не вміщуються в інтерпретаційні рамки ні російської, ні європейської національної парадигми. Слабкою стороною української європейськості автор вважає і те, що “навіть за умов виразної загрози української державності значна частина суспільства залишається політично інертною”⁴.

У вітчизняній суспільній свідомості з пограниччям пов’язується здебільшого стан плинності й незавершеності, а з кордоном асоціюється стан безпеки, нехай і відносної. В українсько-російських відносинах переорієнтація з умовної парадигми порубіжжя на парадигму кордону відбулася зі вступом російської агресії в активну фазу. Поляризація суспільних настроїв сягнула апогею – ті, хто ідентифікує себе з “українськістю”, категорично відкидають ціннісно-нормативну систему “русского мира”, і навпаки, адепти “русского мира”

⁴ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – 2-ге вид. – К., 2015. – С. 277-290.

розглядають усе українське під кутом зору “несправжності” й зомбування. Відтак не стільки концепт пограниччя, скільки нова “кордонна філософія” набула значення онтологічного пояснювального концепту. Не випадково в зарубіжній епістемології проблема кордонності тісно корелює з новою онтологією соціальності. З нею пов’язують надії не стільки на створення адекватної картини подій, скільки на виконання функцій своєрідного методологічного компаса⁵.

Істотних модифікацій зазнають у зв’язку з цим поняття цивілізаційних меж і “граничних ліній”. Кордони й пограниччя розглядаються як суб’єкт відносин не лише в центр-периферійному контексті, але й у системі транснаціональних мережевих структур сучасного глобалізованого світу. Цей специфічний простір відчуває вплив з боку різних геополітичних чинників і політичних акторів, найчастіше за моделлю “ланцюгової реакції”. Що ж до його власної, “суб’єктної” ролі, то вона, залежачи від здатності погранич до самоструктурування, під тиском сучасних реалій зазвичай має тенденцію до звуження можливостей. Нині ні для кого уже не є секретом той факт, що п’ятирічний досвід “арабської весни” 2011 р. дав результат, протилежний очікуваному. Якщо винести “за дужки” доволі обмежені демократичні здобутки Тунісу, доводиться визнати, що “революційні експерименти” нашого часу закінчуються хаосом (Сирія, Лівія). За оцінкою оглядача “Le Figaro” Ф. Желі, “на зміну революційній весні прийшла ісламістська зима”, а рівень безпеки в усьому світі знизився. При цьому свого останнього слова арабський світ ще не сказав⁶. Небачена раніше проникність сучасних кордонів стала додатковим фактором глобальних ризиків і загроз.

За таких умов, у баченні російського культуролога П. Гречка, “бінарна, центр-периферійна опозиція перетворюється, по суті, в опозицію владну, силову. Логіка стає політикою. Діалог аргументів виводиться у монолог панування й підкорення, у різновид ангажовано-владних відносин. “Невизначеність, детериторіалізація, трансгресія – це тільки деякі з тих термінів, які застосовуються для описання сучасних глобалізаційних процесів”⁷.

Осмислення складних і неоднозначних процесів, у ході яких “логіка стає політикою”, у суспільних науках почалося відразу ж після розпаду СРСР, і зарубіжне “радянознавство” виявилось у порівнянні з пострадянським більш оперативним. Американський політолог Дж. Міршаймер, констатуючи наявність “історії взаємної ворожнечі між росіянами й українцями”, серед факторів конфліктогенності у

⁵ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7.

⁶ Сезон бунта // События недели: итоги и факты. – 2016. – 19 января.

⁷ Гречко П.К. Пограничье как социокультурная реальность // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т. VI. – С. 81-96.

їхніх відносинах ще у 1993 р. поставив на перше місце “протяжний незахищений кордон між двома країнами”. А на другому місці у нього – загроза гіпернаціоналізму на основі взаємної неприязні, ускладненої етнічною строкатістю та суперечками навколо проблеми Криму й Чорноморського флоту⁸.

Німецький радянознавець Г. Сімон (Зімон) вважав надзвичайно важливим знайти оптимальну відповідь на питання: що означав розпад СРСР для новопосталих держав, насамперед, для самої Російської Федерації, і які – інтеграційні чи дезінтеграційні процеси він потягне за собою? Розмірковуючи про перспективи Росії на шляху будівництва власної національної держави, Г. Сімон провів чітку грань між усвідомленням її значущості в РФ, з одного боку, та в Україні, з іншого. Українці, як і естонці чи словаки, сприймають національну державу європейського типу як здійснення історичної мрії і як гарантію продовження існування нації в майбутньому, наголошував він. У баченні росіян національна держава означає самообмеження і відмову від імперії. Широкий спектр політичних сил Росії не схильний сприймати розпад СРСР як кінець імперії. “Вони вбачають у Росії не державу, як всі інші, а як домінуючий форпост у європейському просторі”, який на даний час у зв’язку з внутрішнім та зовнішнім розпадом є ще слабким; але він отямиться і набереться сил і знову буде “відігравати ту роль, яку надала йому історія”.

Тим часом для Сімона уже в 1994 р. було очевидно: питання “хоче чи може Росія стати національною державою”, є для неї смисложиттєвим. “Лише в ході такого перетворення Росія зможе стати партнером у майбутній інтеграції – в загальноєвропейських чи особливих східноєвропейських рамках”. Адже “національна держава не є етнократією. Російська держава, що мала столітній досвід співжиття з іншими народами, повинна бути спроможною знайти автономне урегулювання для неросіян”. Але саме в Росії виникла дивна ситуація, коли націоналісти виступають проти національної держави. “Імперський ревізіонізм обґрунтовується тим, що інші народи неспроможні побудувати економічно життєздатні держави, а також забезпечити політичну стабільність і військову безпеку на європейському просторі. Охоронці імперії, очевидно, розвивають альтруїстичну доктрину, згідно з якою турботи і клопоти інших треба брати на себе”⁹.

Пізніше прогнози Г. Сімона трансформувалися у концепцію “штучного й неісторичного характеру Російської Федерації – “держави, якої

⁸ *Mearsheimer J.* Case the ukrainian nuclear deterrent // *Foreign Affairs.* – 1993. – Vol. 72. – № 3. – P. 53-56.

⁹ *Зімон Г.* На шляху від радянської системи до національно-державного устрою: інтеграція чи розпад? // *Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку.* – К., 1994. – С. 44-46.

ніхто не бажав”, з кордонами, “які у багатьох випадках неможливо обґрунтувати ані етнічно, ані історично, ані економічно”. Базовані на силі, вони створюють очевидний парадокс: РФ виступає водночас і як охоронець понад тисячолітньої історії імперії, і як фактор її “внутрішньої ліквідації і неминучого розпаду”. У 2000 році Зімон вже прямо пов’язував сумну перспективу для РФ з імовірністю ставки її політиків на силу і довільним зруйнуванням лінії кордону, яка “доти не піддавалася коригуванню будь-де”. Саме з цим намаганням пов’язував він можливу активізацію конфліктного потенціалу на Сході України¹⁰.

На проблемах українсько-російського кордону фокусували свою увагу і російські науковці, хоч їхнє бачення його місця й ролі виразно вималювалося дещо пізніше. Природно, що своїм першочерговим завданням ідеологи РФ вважали не огранювання простору національної держави, а реінкарнацію імперських постулатів. Звідси акцент на зображенні імперії як “форми, ступеня, категорії глобалізації” у провідного російського теоретика регіоналізму Л. Горизонтова. Конструювання макрорегіону, у межах якого опиняються території “сучасних України і Білорусі”, у баченні російських істориків будувалося на запереченні поняття “Центрально-Східна Європа”, уведеного в обіг польськими істориками. Натомість активно пропагувалися різні версії імперії-регіону й імперської ідентичності. З імперією-регіоном, за Горизонтовим, пов’язані уявлення про природні кордони, до яких вона прагне і вихід поза які здатен її серйозно послаблювати. Імперія могла гальмувати, але могла й стимулювати формування націй. Автор вважав, що врахування амбівалентної ролі імперій у націєбудівництві дає змогу історикам вийти поза межі дискурсу національного відродження з його “антиімперіалістичним пафосом”. Важливим, з його погляду, є і врахування – у випадку розділених націй – специфіки становлення міжімперських регіональних спільнот, своєрідних протоевро регіонів з не лише етнічною, але й певною господарською спільністю¹¹.

У підкреслено нейтральному вигляді (очевидно, зіграло свою роль опублікування згаданих міркувань в українському виданні) тут окреслено принципову відмінність українського й російського позиціонування в Європі: українець наполегливо шукає своє місце в європейському просторі, а для росіянина шокуючою обставиною стало значне звуження звичного радянського простору. Унезалежнення України в РФ здебільшого сприймається як прикре непорозуміння, а то й як штучна “етнічна химера”.

¹⁰ *Симон Г.* Российский национализм русских и нерусских // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т.2. – М., 2010. – С. 14-17.

¹¹ *Горизонтов Л.* Империя в регионе, империя-регион, империя регионов // Региональная история Украины. – Вып. 2. – К., 2008. – С. 127-134.

Хоч як прикро це визнавати, але у XXI ст. характер українсько-російських відносин визначається непримиренним зіткненням двох парадигм: демократично-індивідуальної й централістсько-імперської. Імперськість – саме та домінанта російської свідомості, без якої її апологети не мислять існування власної держави як такої. За О. Прохановим, “Росія і зараз імперія. Її подальший розпад, якщо він відбудеться, перетворить Росію у конгломерат просторів... Якщо позбавити Росію імперськості як принципу її творення, то від Росії залишиться одне лахміття”. Ще відвертішим виявився С. Караганов. В інтерв’ю “Русскому журналу” 2009 р., опублікованому під назвою “Нікому не потрібні чудовиська. Десуверенізація України” він прозоро натякав: у Росії немає жодних інструментів впливу на ситуацію в Україні; не бачив він і реальних можливостей того, що Європа “дасть карт-бланш Росії на те, щоб вона окупувала Україну в цілому або по частинах”. Але і Росія, доводив він, “не захоче одержати в себе під боком цілковито некеровані території”¹².

Імперія фігурує як домінантна ідея з об’єднуючим підтекстом і у геополітиків правої орієнтації (один з розділів “Основ геополітики” О. Дугіна має назву “Росія немислима без імперії”¹³). Німецький політолог А. Умланд наголошує на тому, що ідеологія Дугіна пронизана думкою про нове народження (а не реставрацію старої радянської чи дорадянської) Росії і може розглядатися як крайня форма специфічно російського “супранационалізму”. “Неоевразійство” Дугіна, доводить він, можна розглядати як специфічно російський різновид ідеології еврофашизму і пов’язувати його манеру поведінки з метаполітичною стратегією й тактикою “політичної мімікрії” європейських “нових правих”. Ототожнюючи свої підходи з євразійством, Дугін намагається підвищити значущість власних памфлетів, хоч саме поняття “Євразія” у нього має не лише більш широке, але й по суті інше “наповнення”, ніж у дискурсі російського інтелектуального руху міжвоєнного часу. У цьому сенсі “неоевразійство” тісніше споріднене з світовим окультизмом, західним традиціоналізмом та з “новим націоналізмом”, що виник у Німеччині після Першої світової війни¹⁴.

У баченні західних росієзнавців “імперськість” російської свідомості з обстоюванням виняткової ролі православно-християнської цивілізації та її рівновіддаленості від західних і східних традицій виводиться, з одного боку, від кількох століть перебування в орбіті

¹² Цит. за: Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності. – К., 2010. – С. 107, 177-178.

¹³ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М., 1997. – С. 251.

¹⁴ Умланд А. Новые идеологические образования в современном русском антидемократизме: западные концепции, антизападные политические доктрины и постсоветский партийный спектр // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип. 33. – К., 2007. – С.388-392.

монгольських впливів, а з другого – від безпрецедентної тривалості відносин, побудованих на кріпосному праві. За Р. Пайпсом, ментальність її населення склалася як результат емоційної залежності від неспокійних кордонів і страху перед іноземним вторгненням. “Імперський синдром” подається як потужний антиліберальний фактор, а постійні колонізаційні потуги – як чинник мілітаризації свідомості. Такого тягаря традицій, передсудів і стереотипів, на його думку, неможливо позбутися за короткий час¹⁵.

Навіть у найменш заангажованих російських аналітиків можна зустріти акценти на імперській величі, химерно поєднані з апологією радянськості. Унітарно-імперська конструкція проглядається і за радянською, і за путінською моделлю федералізму, доводить А.Захаров. Але “імперія – це не тільки насильство і примус”. Принципову новизну радянської імперії автор вбачає у декларуванні вільного виходу республік з СРСР, і у цьому розумінні “радянський федералізм несподівано представ більш симпатичним проектом, ніж його нинішній російський аналог”¹⁶. Загалом же, констатує російська дослідниця О.Малінова, “у російському політичному просторі “імперія виступає не стільки як категорія для аналізу реальних проблем, скільки як популярна ідеологема”¹⁷.

Якщо ж говорити про стан вітчизняного “кордонного” мислення, то його роль у вибудові національного “гранд-нарративу” завжди була помітною, а подеколи навіть визначальною. Здається, жоден з вітчизняних гуманітаріїв не обминув тему пограниччя як доміанти української історії. В.Липинський розглядав проблему Степу як протистояння європейської землеробської традиції, уособлюваної городовим козацтвом і шляхтою, січовій стихії степової вольниці¹⁸. О. Прицак наголошував на тому, що, як усяке пограниччя, територія України була вагітна водночас злиттям багатств різних культурних традицій і протиріччями, які ці різні складники приносять із собою¹⁹. С. Кримський бачив у створеній на пограниччі новій соціальній і політичній організації перемогу “розумної ойкумени” над безоднею й хаосом і наголошував на розумінні кордону й межі як фактора цілісності²⁰. Г. Корольов, навпаки, пов’язує з кордоном феномен українського розділення,

¹⁵ Пайпс Р. Россия на пороге XXI века // Режим доступу: <http://inosmi.ru/print/240222.html>.

¹⁶ Захаров А. “Спящий институт”. Федерализм в современной России и в мире. – М., 2012. – С. 16-37.

¹⁷ Малинова О.Ю. Дискусии о государстве и нации в постсоветской России и идеология империи // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 31-58.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі (1657 – 1659). – К., 1997. – С. 89, 229.

¹⁹ Прицак О. Що таке історія України // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 209.

²⁰ Кримський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 104-105.

специфіку якого вбачає у його принциповій неподоланності – з різними відповідями на один виклик, станом роздвоєної лояльності та дихотомної ментальності²¹.

Утім, рівень аналітичної конкретики у дослідженні вітчизняних кордонів можна вважати задовільним лише в хронологічних межах ХХ століття. В радянські часи міжреспубліканські кордони взагалі не були об'єктами серйозного наукового аналізу: з подачі вождя більшовицької партії В. Леніна проблема кордонів між республіками була визначена як другорядна й не важлива²². Після розпаду СРСР тепер уже міждержавні кордони почали привертати до себе дедалі більшу суспільну й наукову увагу: це засвідчила, зокрема, монографія В. Бочка, О. Ганжі, Б. Захарчука, в якій процеси оформлення кордонів простежені майже виключно у межах ХХ століття. Ситуація з “ретроспективним баченням” змінилася лише як наслідок плідної роботи наукового регіонального семінару, який функціонував упродовж 2004 – 2006 рр., об'єднавши зусилля вчених України, Білорусі, Молдови, Литви навколо проекту “Східно-Центральне Пограниччя у контексті нової гуманістики”. Європейський гуманітарний університет у Вільнюсі за сприяння корпорації Карнегі (Нью-Йорк) вдало спрямував зусилля істориків, соціологів, філософів, культурологів в русло досліджень як соціально-економічної динаміки на пограниччях, так і окремих пограничних ареалів²³.

Справжнім проривом у сфері осмислення процесів українсько-російських відносин у зонах порубіжжя стала виконана в рамках згаданого проекту книга В.Кравченка “Харьков/Харків: столица Пограничья”. У 2009 р., коли писалася книга, українсько-російський кордон у баченні автора підпадав під визначення перехідної (контактної) культурної зони, не обтяженої відкритими протистояннями чи розділеною пам'яттю. Сподівання автора на те, що такий стан триватиме доволі довго, однак, не справдилися²⁴. Тим не менш йому вдалося у процесі концептуалізації регіону Слобідської України помітити ті “больові точки”, які були зумовлені проведеними в минулому розподільчими лініями і відчутною регіональною асиметрією. Простеження “кордонного дискурсу” – відмітна риса цієї вартісної праці.

²¹ *Корольов Г.* Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок ХХ століття). – К., 2010. – С. 16-17.

²² *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 40. – К., 1974. – С. 41-42.

²³ Назвемо для прикладу кілька найбільш цікавих, на наш погляд, праць: *После империи: исследование восточно-европейского пограничья* / Под ред. И.Бобкова, С.Наумова, П.Терешковича. – Вильнюс, 2005; *Бреский О., Бреская О.* От транзитологии к теории пограничья. – Вильнюс, 2008; *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010; *Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С.* Белорусы: нация Пограничья. – Вильнюс, 2011.

²⁴ *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. – С. 7.

Багато в чому пророчим виявився і його висновок: українсько-російський кордон ще доведеться створювати – не лише як географічну, але й як символічну реальність²⁵.

Російські політтехнологи й путінські спічрайтери не надто обтяжують себе пошуком сучасних формул, які б бодай мінімальною мірою виправдовували втручання у перебіг подій на пострадянському просторі. Очевидно, що їх цілком задовольняє архаїка “єдинокровності”, вкладає у примітивну й недолугу формулу “захисту співвітчизників”. Після деякої перерви у її застосуванні у 2015 р. вона знову з’явилася у путінському виконанні у документальному фільмі “Світопорядок”, показаному на російському телебаченні. Традиційно вона має такий вигляд: “Ми не можемо віддати на з’їдання націоналістам тих людей, які на південному сході проживають. І не лише росіян, але й російськомовне населення, яке орієнтується на Росію”²⁶.

Німецький публіцист Фріц Ерліх наголошує: той, хто шукає дійсні причини нападу Росії на Україну, не повинен звертатися до теорії змови. На війні заробляють гроші, а економіка Росії “тримається, як на волосині, всього лиш на експорті зброї”. Після США (29%) Росія (27%) є другим за обсягами постачальником великих систем озброєння в усьому світі. США у XXI ст. скоротили свої військові витрати, Росія, навпаки, їх нарощує, бо вже не може існувати без військово-індустріального комплексу. Тому створенням нових образів ворогів населення систематично готували до війни.

Оскільки військова промисловість Росії виявилася дуже прибутковою, олігархи й акціонери цієї галузі жодним чином не зацікавлені в зміні зовнішньополітичного курсу РФ. Лишається уповати на санкції і на те, що росіяни зрештою усвідомлять: орієнтована виключно на сировину і війну економіка в сучасному світі приречена на провал²⁷.

У трактуванні історика й політолога з Центру балтійських та східноєвропейських студій університету Сьодерторн (Стокгольм) Ігоря Торбакова пошуки втраченого статусу великої держави і глибоке антизахідництво, продиктоване “почуттям образи через уявне приниження з боку Заходу”, стимулюють відродження ідеології класичного євразійства, яке почалося у 1990-х рр. На прикладі О. Дугіна вже було показано, що неоевразійство являє собою специфічний тип російського націоналізму й консервативну ідеологію, які водночас воскрешають дискурс романтизму XIX ст. і адаптують його до сучасних умов. Симптоматичними виявилися спроби створити певну “гібридну” версію ідеології російської винятковості на основі поєднання

²⁵ Там само. – С. 321.

²⁶ Бурлаченко С. Фронда крепнет, энтропия растёт // “2000”. – 2015. – 25 декабря.

²⁷ Ерліх Ф. Навіщо Росії потрібні війни і чому санкції такі важливі // День. – 2015. – 24 лютого.

ідей “неоевразійства” і класичних версій геополітики. Із “євразійства” запозичується зображення Росії як особливої цивілізації із загальносвітовою культурно-історичною місією, а із геополітики – теза про одвічне прагнення Заходу принизити й розчленувати її. На такій доволі хиткій основі вибудовуються як схеми специфічних інтересів і завдань Росії на пострадянському просторі, так і поширені уявлення про “співвітчизників”, які, мовляв, потребують російського “захисту”.

Події в Україні, зокрема українсько-російський конфлікт, констатує вже згадуваний Даріуш Вояковський, внесли в європейський дискурс на теми кордонів новий і важливий досвід. “У цьому конфлікті Росія намагається визначитись як культура, що пропонує інакші, альтернативні способи інтерпретування етнічності та суспільства”. Звідси переконаність цього автора у тому, що ідеологічний вимір цього конфлікту має значення не тільки для України й Росії, але й для всієї Європи²⁸.

На фоні сучасних трактувань місця й ролі кордонів і погранич доволі чітко вимальовується відмінність української та російської “кордонних стратегій”. Україна упродовж усього переговорного процесу з РФ домагається визнання російською стороною міжреспубліканського (адміністративного) кордону між колишніми УРСР та РРФСР як державного кордону між Україною і Росією. Натомість російська сторона вважає, що в колишньому СРСР адміністративний кордон по морю між союзними республіками (зокрема, у Керченській протоці) взагалі не встановлювався. Звідси її бажання нав’язати Україні, всупереч вимогам міжнародного права, “сурогатні” форми домовленостей, які забезпечували б її власні стратегічні інтереси. Що ж до сухопутного кордону між Україною і РФ, то, попри підписання у травні 2010 р. угоди про демаркацію українсько-російського кордону, перший прикордонний стовп на Чернігівсько-Брянській ділянці з’явився лише в листопаді 2012 р.²⁹

У контексті модної ідеологеми “русского мира” російські стратеги говорять про “нову міжнародну архітектуру” та регіональні інтеграційні об’єднання, надаючи при цьому “регіоналістському напрямку” чітких цивілізаційних конотацій. Але спроби поєднати імперську ідею з ідеєю нації в формулі “Росії – Євразії” і тим самим “врятувати імперію через її заперечення” виявилися завідомо програшними – утвердити всеосяжну “євразійську ідентичність” через поняття “панєвразійського націоналізму” не вдалося. “Замість рішуче переосмислити Росію як національну державу і встановити її “справжній” національний інтерес, Москва грузне в сумнівній “постімперській”

²⁸ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С. 21.

²⁹ Докладніше див.: Дмитрук В. Делімітація та демаркація державного кордону України: проблеми та пріоритети // Регіональна історія України. – Вип. 8. – К., 2014. – С. 109-116.

фазі – все ще відчайдушно прагнучи утвердити свої регіональні привілеї та досягти статусу великої держави”. Як вважають російські стратеги, саме об’єднання Росії та її пострадянських сусідів у щільно інтегровану спільноту держав “дасть змогу цій європейській асоціації стати одним з головних центрів сили, що на рівних з іншими центрами братиме участь у світовому та регіональному правлінні”. РФ прагне “контролювати Велику Периферію довкола Росії”, щоб запобігти встановленню стратегічного панування над нею будь-якої іншої світової потуги³⁰.

Те, що за сучасних умов проблеми простору прямо пов’язуються з проблемами безпеки, впливає з істотного урізноманітнення засобів просторової експансії. Фізичні засоби захисту територій нині доповнюються, за визначенням Д. Замятіна, метафізичними. Це і особливі стратегії комунікації, і ментальні стратегії, спрямовані на відокремлення образу простору від образу небезпеки. Метагеографічний феномен у трактуваннях автора сприймається як своєрідна “голографія місця” – з небаченим донині його уявним розширенням, з одного боку, і “закриттям” тієї місцевої, локальної дійсності, що традиційно спостерігається, з іншого. “Простір немовби густішає, ущільнюється, стає більш анізотропним і, з зовнішнього погляду, більш структурним”. Такий простір сприймається як більш наближений до людини, “одомашнений”. Але водночас він стає вразливішим з погляду безпеки. Це вдалося переконливо показати фахівцям з Копенгагенської школи досліджень миру на чолі з її основоположником Б. Бузаном. У неодноразово перевиданій монографії “Регіони і влада: структура міжнародної безпеки” поняття “сек’юритизації” органічно вписуються у контекст регіональних комплексів безпеки³¹.

Ключова проблема онтології просторовості у баченні фахівців з культурної географії полягає у ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. “Перехід через кордони відбувається постійно, і тому нормальне життя полягає у безперервному “відтворенні” перехідних станів, подій та екзистенцій”. Кожне відчуття наростання небезпеки супроводиться посиленням тривожності і отже, постійно повторюваними вимогами посилення рівня безпеки. В рамках геоніміки безпеки досліджуються просторові уявлення, насамперед ті, які роблять потенційно небезпечними пограничні ідентичності. Практично будь-який конфлікт розгортається відразу у кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає у їхньому суміщенні³².

³⁰Торбаков І. Прикросці «євразійської» орієнтації // Критика. – 2013. – Ч. 9-10. – С. 12-15.

³¹Buzan B., Waever O. Regions and powers. The structure of international security. 7th ed. – New York, 2010. – P.17.

³²Замятин Д.Н. Пространство и (без)опасность: онтологические модели воображения // Полис. – 2013. – № 3. – С. 137-148.

У цьому зв'язку уявляється важливим простеження на матеріалі українсько-російських відносин усього процесу формування “нової кордонної філософії” у її полярних вимірах. Адже те, що в українському баченні уявляється нормою, в російському постає як викривлення природного ходу історії. Пошук нових концептуальних моделей впливу кордонів і погранич на перебіг інтеграційних і диверсифікаційних процесів в Україні у російському і вітчизняному виконанні йде у різноспрямованих руслах, і це ставить перед наукознавством проблему мінімізації асиметрії бодай у наукових дискурсах.

В анексії Росією Криму і створенні вогнища напруги в Донбасі фахівці-кордознавці справедливо вбачають не лише серйозні безпекові виклики для українського суспільства, але й активізацію нового протистояння між Заходом і РФ – як аналога “холодної війни”. “Російська інтервенція та анексія низки територій України стала основою нагнітання адміністрацією В. Путіна політики “глобального втручання”, що була притаманна СРСР. Росія знову використовує ідеологічно-застарілі концепти, які їй допомагають позиціонувати себе як політико-економічну модель протидії глобалізації”. Концепт “русского мира”, доповнений вищими ієрархами православної церкви ідеологією “святої Русі”, дедалі більше набуває рис контрглобальності; остання трактується як протидія вестернізації, яка, мовляв, зазіхає на традиційні території сфери впливу Росії. Звідси набуття російською політикою рис “повторної колонізації” – з паралельною втратою власної національної ідентичності. Для України це серйозний виклик усьому націєтворчому процесу – вона змушена “займатися не лише інноваційно-модернізаційною” діяльністю, а й “оборонною” – засвоювати елементи безпекової раціональності та вдаватися у ставленні до російського політико-інформаційного поля з позиції “блокадного менталітету”³³.

Цікаво проаналізувати у цьому зв'язку еволюцію російських неоімперських догматів – від пропаганди поміркованого універсалізму й культурної взаємодії народів до відвертого расизму. У баченні Центру національної слави Росії й Інституту соціології РАН універсальність Російської імперії, хоч і виводиться від ідеї “Третього Риму”, все ж подається в ключі долання “пістрявих локалізмів” і забезпечення “відносної стійкості збереження й підтримування умов, необхідних для спільного проживання й культурної взаємодії народів, що історично мали різну цивілізаційну належність”³⁴. Докорінно інший кут

³³ *Астаф'єв А.* Російська політика “повторної колонізації” як виклик українській культурі та націєтворчому процесу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 94-103.

³⁴ *Логинов А.В.* Российская философия XIX века о православно-мусульманском цивилизационном взаимодействии // Россия в современном диалоге цивилизаций. – М., 2008. – С. 19.

зору на цивілізаційну місію РФ пропонується у межах російської расології, що входить у моду, – виходячи з принципів “біологічного детермінізму”, вона закликає “розрізняти своїх і чужих, росіян і неросіян”. За А. Савельєвим, росіяни не повинні “милостиво дивитися на молодших братів”, які, мовляв, “уявляють себе спадкоємцями нашого багатства”. У потрібний момент все, що знаходиться довкола російської людини, має “перетворюватися на зброю... І тоді ми повернемо собі державу, яку віддали чужим людям”³⁵.

За наявності таких методологічних настанов Росії нелегко утриматися на позиціях декларованої “ліберальної демократії”. Незалежно від того, під яким кутом зору розглядається інтелектуальна традиція лібералізму у російській суспільній думці – суто політичним чи замасковано цивілізаційним, її адепти дедалі частіше змушені визнавати: сучасний лібералізм – це “шухляда з подвійним дном”, він “ховає демократію в її прямому значенні суверенітету народу”. Виявилось, що, як констатує провідний дослідник Інституту Брукінгса Лілія Шевцова, голосом свободи легше було виступати за радянських часів, ніж при посткомунізмі, “коли почалася імітація всіх принципів, і цинізм виявився всепоглинаючим”. Російська інтелектуальна верства, що зазнала за цих умов деморалізації, не змогла стати символом чи рупором нових цінностей і чинником опору наступаючому авторитаризмові. У ситуації роз’єднання, втрати вектора “вона піддалася імперському наркотику... Час і пропаганда змогли пробудити в душах багатьох щось темне й руйнівне”. Утім, вважає дослідниця, “враження, що все суспільство перетворилося на залежних від імперської дурі, буде перебільшенням”³⁶.

Тим не менш зусилля цілої армії російських геополітиків спрямовуються на пошук нового символічного оформлення ідей великодержавності – за В.Бушанським, “дискурс глобального протистояння двох суспільно-політичних формацій переріс у дискурс боротьби Росії проти однополярного світу; дискурс засудження буржуазного способу життя – в дискурс критики Постмодерну... Футуристично-модерністський лексикон поступився місцем лексикону слов’янофілів. Запанував новий стиль, щось середнє між ніколаєвським ампіром і сталінським бароко”. На цій основі сформувався російський невротизм, в основі якого ідеологія несприйняття будь-яких точок зору, базованих не на імперських критеріях оцінювання. “Цілком зрозуміло, що Україна та Росія осмислюють історію, сучасність і майбуття в геть протилежних і несумісних категоріях”³⁷.

³⁵ Савельев А.Н. Образ врага. Расология и политическая антропология. – Изд. 2-е. – М., 2010. – С. 350-351.

³⁶ Viva Литва! 25 років Свободи // День. – 2016. – 14 січня.

³⁷ Бушанський В. Критичний аналіз російських політико-історичних уявлень // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 244-250.

Як наголошує М. Горелов, “у російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів; у ній переважають такі категорії, як “сфера виняткових інтересів”, “зони впливу”, “ареал розселення російськомовного населення”, “ближнє зарубіжжя... Парадигма розбудови російської державності – беззастережне успадкування старих державницьких ідеологем, принципів та стилю ведення зовнішніх справ, бачення своєї геополітичної ролі”. Саме тому, попри чергування періодів загострень і “потеплень” в російсько-українських відносинах “у масовій свідомості росіян ставлення до України і українців еволюціонує від нерозуміння й образи до злості і зверхності... Москва не готова до змін алгоритму у стосунках із сусідами, руху до реальної паритетності та партнерства. Реальністю лишається жорстка дихотомія: або диктат і підпорядкування, або протиборство”³⁸.

У баченні С. Кульчицького, “для Путіна ідеалом є державний устрій дореволюційної Росії. Одночасно він хоче зробити Російську Федерацію максимально наближеною до кордонів колишньої імперії, оскільки не розуміє, що часи імперій залишилися в минулому. Небезпека для людства й передусім для України полягає в тому, що ця людина тримає палець на ядерній кнопці”³⁹.

Стимуляція сепаратизму – головне зняття анексіоністської стратегії РФ. Ідеологія сепаратизму маскується постулатом про право націй на самовизначення, хоч у міжнародно-правовій системі самовизначення передбачає безліч різних моделей реалізації. Ототожнення самовизначення з неодмінним політичним відторгненням від усталеного державного організму – спекулятивний прийом, ледь замаскований вимогами “ліквідації дискримінації”.

Сепаратизм – найрадикальніша форма націоналізму, базована на міфологізованому уявленні про державну незалежність як єдино прийнятну форму “національного самовизначення”. В його основі – колективний міф про право кожної етнічної спільноти на власну державність, яке нібито закріплене у міжнародно-правовій системі. Насправді ж у ній про етнічні групи не йдеться взагалі – смисл цієї норми полягає у визначенні права територіальної спільноти визначати систему управління на власній території відповідно до демократичних норм і не на шкоду інтересам інших спільнот. Самовизначення може набувати найрізноманітніших форм і зовсім не обов’язково супроводитися розпадом існуючих територіальних утворень. Але сепаратисти незмінно трактують його в сенсі “ліквідації дискримінації” аж до повного руйнування її реального чи уявного джерела.

³⁸ Горелов М. Українська доктрина Росії доби незалежності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2012. – Вип. 4. – С. 65-69.

³⁹ Кульчицький С. Висока хвороба // День. – 2016. – 27 січня.

Уявлення про доцільність власної державності для кожної етнічної спільноти чи для якогось сегмента соціуму нереалістичне і згубне у своїй основі: державну цілісність легко зруйнувати, але вибудувати з її уламків життєздатну структуру стократ важче. У міжнародно-правових документах право націй на самовизначення трактується доволі широко: йдеться про забезпечення кожній спільноті можливості визначити систему управління згідно демократично зафіксованої волі громади і про максимально широку участь місцевих громад у політичному процесі. Сепаратисти ж трактують це право як руйнування існуючої державної цілісності.

Л. Снайдер визначав сепаратизм як принцип та діяльність, розроблені для повного виходу з централізованого державного організму якоїсь його частини. Ані автономія, ані федерація сепаратистів, як правило, не влаштовують. В ролі аргументів фігурує визвольна риторика, доведена до невизнання легітимності існуючого державного утворення⁴⁰. Оскільки сепаратисти завжди не в ладах із законом, вони охоче апелюють до моралі. Якщо існуючий режим оголошується нелегітимним, його опоненти постають в ореолі борців за справедливість.

Тим часом кожній неупередженій людині ясно, що навіть для самих сепаратистів така стратегія далеко не безпрограшна. Е. Ян звертає увагу на те, що принаймні гіпотетично імовірність приєднання території, що прагне змінити свій статус, до коннаціональної, міжнародно визнаної держави невелика. «Сепаратизм з метою приєднання може бути успішним лише у тому випадку, якщо він кореспондує з іредентизмом у коннаціональній державі, тобто з устремлінням такої держави приєднати «незвільнену територію» коннаціональних «братів» і «сестер». Більш реальною є перспектива перетворення «уявного сепаратизму з метою приєднання» у сепаратизм з метою незалежності. Так сталося, приміром, у косовському випадку. Але на цьому шляху виникає безліч проблем, які роблять перспективи таких держав невизначеними⁴¹.

Осмилення всього комплексу проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, можливе сьогодні лише на основі нової цивілізаційної парадигми глобального розвитку, в рамках «нової просторової науки», контури якої вимальовуються на перетині глобалістики й регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії. Врівноваження часових параметрів, що традиційно домінували

⁴⁰ Snyder L.L. Global multi-nationalism. Autonomy of independence. – London, 1982. – P. 17.

⁴¹ Ян Э. Государственная трансформация на востоке Европы. «Второе национальное возрождение» или национализм, национальные движения и образование национальных государств в поздне- и посткоммунистической Европе // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т.1. – М., 2010. – С. 61-63.

в історичному пізнанні, просторовими координатами визначило сутність “просторового повороту”, який після новаторських праць Е. Саїда та Е. Соджі поповнив ряд когнітивних поворотів, що упродовж кількох десятиліть істотно змінили напрям соціогуманітарних досліджень. У цьому переосмисленому просторі нового звучання набули проблеми межовості, граничності, кордонів. За цих умов поняття межі неймовірно розширюється, а простір стає динамічним, наповненим рухом. Якщо у Ф. Броделя ішлося переважно про політичні, економічні, цивілізаційні кордони, то В. Вжосек уже веде мову про межі культурних практик, межі дифузії, межі соціоісторичних явищ⁴². Дедалі частіше говорять навіть про своєрідну глобальну пограничну ситуацію – як точку біфуркації, яка характеризується роздвоєнням визначеності і здатна провокувати стратегічну нестабільність. Альтернативні вектори руху стають непередбачуваними⁴³.

У такому контексті не може не дивувати нереалістичність і певна інфантильність позиції правлячих політичних сил Росії в “українському питанні”. І сьогодні для світу так і лишається незрозумілим, констатує О. Білоколос, як Путін, який витратив 50 млрд доларів на проведення зимової олімпіади в Сочі і показав ніби цивілізовану Росію, фактично зразу ж зруйнував усе окупацією Криму⁴⁴.

У баченні М. Рябчука причини таких метаморфоз – у схильності Росії до архаїки – на протилежність налаштованості України на використання модерних, конструктивістських термінів. Росія ж вперто тяжіє до анахронічних категорій “грунту і крові”, православної віри і “традиційних” цінностей. Путінські ідеологи свідомо ігнорують громадянський характер української нації, накидаючи, натомість, на неї й на цілий світ архаїчну етнокультурну матрицю, яка забезпечує їй легітимізує існування фікційного “руського мира”⁴⁵.

Позиція президента великої держави з ядерним потенціалом вражає кричущою некомпетентністю. У його баченні Україна – це “навіть не держава”. Він нарахував в Україні 17 мільйонів росіян (перепис 2001 р. зафіксував 8,33 млн.), а в Криму – 90% (за тим же переписом 58,5%). До складу Новоросії, частини якої, за його твердженням, “не входили до складу України за царських часів”, а були, мовляв, передані в Україну у 20-х рр. російським урядом, він відніс навіть Харків. Але ж якщо не сам Путін, то його спічрайтери мали б

⁴² Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 227-229.

⁴³ Шепслєв М.А. Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку. – К., 2004. – С. 170.

⁴⁴ Білоколос О. 2018-й... // Дзеркало тижня. – 2016. – 6 лютого.

⁴⁵ Рябчук М. Російський вимір “української кризи” // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 124.

знати, що “за царських часів” ніякої України як адміністративного чи державного утворення взагалі не існувало, а в Харкові (адміністративному центрі Слобожанщини) радянську владу у форматі Української Народної Республіки було проголошено в грудні 1917 р. До речі, радянський уряд до 20-х рр. двічі офіційно визнавав УНР з центром у Харкові – у Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради” (грудень 1917) і у тексті Брестського мирного договору РСФРР з Центральними державами (березень 1918 р.). Межі УСРР були зафіксовані у затвердженому 10 березня 1919 р. раднаркомом України “Договорі про кордони з РСФРР”.

Зрозуміти сенс таких викривлень не так вже і складно, якщо згадати постановку українсько-російської проблеми у статті російського філософа Г. Федотова “Чи існуватиме Росія?” У 20-і роки минулого століття він пророчче зауважив, що саме буття Росії залежить “від правильного вирішення українського питання”. Цю “правильність” філософ вбачав у тому, щоб “не лише утримати Україну в тілі Росії, а й умістити українську культуру в російську”, стверджувати українську самосвідомість “як особливу форму російської самосвідомості”⁴⁶.

Ідеологи Росії чекали лише слушної нагоди, щоб у конструйований ними образ Ворога (зазвичай пов’язуваний із “Заходом” або США) вписати Україну. Початок 2014 р. став рубежем, за яким апробована вже система міфів була однозначно спрямована в бік України. Свідченням цього може бути розроблений Радою безпеки РФ у січні лютому 2014 р. промовистий документ під назвою “Про кризу в Україні”. У ньому йшлося про нібито спричинену багаторічною діяльністю США та ЄС дестабілізацію ситуації в Україні як “повне банкрутство так званої української державності”. Звичні мантри про те, що Росія “не може пасивно спостерігати за стражданнями співвітчизників”, супроводилися недвозначними заявами: “тільки повне входження території російських областей, а саме: Криму, Луганської, Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей, – в РФ може гарантувати мир, безпеку та процвітання їх населенню, а також надійний захист інтересів Росії”⁴⁷.

Ідеологію “кримнашизму” у путінській інтерпретації російський аналітик А.Безсмертний-Анзіміров вдало охарактеризував як “злякисний нарцисизм”. “Злякисний нарцисизм ніколи ні перед ким не винен. Але перед ним завжди винен увесь світ”. У його баченні “кримнашизм” – ознака моральної й фізичної дегенерації нації, її звиродніння, повної відсутності особистої й національної гідності. Вічно

⁴⁶ Федотов Г.П. Лицо России. – Т.1. – Изд. 2-е. – М., 1988. – С. 290-291.

⁴⁷ Розвідка США недооцінила плани Путіна щодо України // Дзеркало тижня. – 2014. – 28 лютого – 7 березня.

уражене національне самолюбство породжує таке ж вічне “провокачання” – прикметну рису російської самосвідомості⁴⁸.

Характерні риси імперськості у політиці РФ – це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Анексія Криму показала, що владні структури РФ нездатні співвідносити територіальний вииграш з неминучими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин з Україною, імовірними деструктивними процесами у власних центр-периферійних відносинах. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

Як вважає О. Майборода, ностальгійна пам’ять російської імперської системи, що базується на апології візантинізму й претензійній теорії “Москви – третього Риму”, є історично запізнілою і не відповідає принципам, за якими функціонує сучасна міжнародна система. За критеріями практичної раціональності вона уявляється безглуздою. Зрештою нинішні претензії Росії на відновлення себе як регулятивного центру у пострадянському просторі “можна було б вважати наївною семіотичною забавою заради задоволення своєї пихи, якби не руйнівні наслідки її дій для простору міжнародної системи”. У цивілізаційному відношенні вона означає тяжіння до язичницької ідеї монотеїзму – “з війною усіх проти всіх”. “Дії, які чиняться всупереч міжнародному праву, можуть збільшувати ентропію у системі”.

З погляду здорового глузду стратегія РФ в “українському питанні” уявляється меншою мірою дивною: економічного виграшу від анексії Криму і кількох районів Донбасу чекати було нереалістично, а набуття додаткового людського резерву як “гарматного м’яса” втратило сенс після завершення територіального розподілу світу. За таких умов, доводить О. Майборода, “раціональність дій кремлівського керівництва можна визнати тільки з позицій політичної семіотики – подати світові знак про нібито ключове місце Росії у міжнародній ієрархії”⁴⁹.

За О. Забужко, Росія ретельно планувала демонтаж України, культивуючи взаємну ненависть, розбрат з наростаючим хаосом, щоб потім виступити у ролі “миротворця”. “Все було готове, перевіряли лише довірливість “біомаси”. У підсумку “ми зараз в інформаційному просторі постійно стикаємося з бурхливими новинами – історіями постановочними, попридуманими десь у штабах “реконструкторами”,

⁴⁸ Безсмертний-Анзіміров А. Феномен “кримнашизму” // День. – 2016. – 29-30 січня.

⁴⁹ Майборода О. Ностальгічна пам’ять російської імперської системи: історичне запізнення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 13-24.

які, як казав німецький філософ Якоб Беме, “хочуть бути авторами”, керувати реальністю. Це те, що називається “сатанинською амбіцією”... Завдання інформаційного терору – роззброювати величезні маси людей: регіони, міста, навіть цілі країни – морально й ментально... змусити людей самих руйнувати своє життя, прищеплюючи їм страх і ненависть до надуманого ворога, розхитати “соціальний організм”... Саме по цьому, як у них кажуть, “невидимому фронту” й наноситься основний удар”. Тепер, міркує письменниця, доведеться “склеювати, зшивати інформаційно “розідрану” країну на живу, людську “нитку”⁵⁰.

Чи створює “український проект” надійну основу для такого зшивання? Чи забезпечує наступальність принаймні в ідеологічній сфері? Для більшості неупереджених вітчизняних аналітиків уже до початку збройного протистояння на Донбасі було очевидно, що стратегія українських владних структур у площині захисту національного суверенітету упродовж усіх років незалежності була не надто успішною. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень у 2013 р. попереджали владу, що “наявний характер взаємовідносин на владній верхівці, зокрема в системі “влада – опозиція”, здатен поставити під загрозу чи не єдиний вагомий здобуток України у сфері порозуміння – міжнародний мир... Фактично заохочуються демагогія і популізм, практика тотальних взаємозвинувачень, персоніфікація помилок і невдач, штучне стимулювання народного невдоволення, створення під вибори квазігромадських (фальшивих, за висловленням зарубіжних політологів) структур. Останнє стає потужним чинником падіння довіри до демократичних інститутів, політико-правового нігілізму та соціальної аномії. Однак найнебезпечнішим є те, що за таких обставин однозначно політичного забарвлення набувають історично зумовлені розбіжності між регіонами України”. За О. Корнієвським, подальшої поляризації політичного поля України неможливо було уникнути самим лише реформуванням потенційно конфліктних інститутів демократії – найголовнішим завданням державної політики за таких умов мала бути розробка й популяризація загально визнаної системи базових громадянських цінностей як фундаменту для узгодження різних соціально-групових позицій⁵¹. Однак якраз цей напрям ідеологічної роботи виявився чи не найслабшою ланкою вітчизняної гуманітарної політики.

У баченні М. Рябчука, внаслідок небажання росіян визнавати українців за окрему національність і представлення останніх у вигляді регіонального/діалектного різновиду росіян “український національний

⁵⁰ *Забужко О.* Россия тщательно планировала демонтаж Украины. Донбасс готовили “под Путина”, а Закарпатье – “под Орбана” // <http://gordonua.com/news/society/Zabuzhko>.

⁵¹ *Корнієвський О.* Інституційні чинники поляризації сучасного політичного простору України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 6. – С. 134-145.

проект неминуче мусив розвинутися як проект емансипаційний і, у певному сенсі, антиросійський (антиімперський). У пошуку достатньою мірою модерних символічних ресурсів “українські націотворці мусили стати західниками”. Звідси закладена у фундамент національного проекту прихильність до ліберальної демократії. Однак, ставши “лібералами мимоволі”, ліберальні націоналісти розглядали власне “дискурсивне іншування” радше як ідеальну мету, ніж як керівництво до реальних дій на ґрунті відданості громадянським, республіканським та ліберально-демократичним цінностям. Реальний образ “європейської нації” лишився негромадянським, у найкращому разі амбівалентним. Як наслідок, українські ліберали опинилися між молотом і ковадлом. У суспільній свідомості вони не змогли ні ефективно дистанціюватися від націонал-радикалів, ні привабити на свій бік потенційних союзників з-поміж поміркованих русофонів. Саме слабкість українського ліберального націоналізму й привела зрештою до загрозової для всього суспільства етнополітичної радикалізації⁵².

Спостереження М. Рябчука точне, хоч і не вичерпує усієї складності проблем, спровокованих реваншистською за своїм змістом стратегією РФ в “українському питанні”. За констатацією С. Кульчицького, внаслідок тривалого перебування в дореволюційній і радянській імперіях в Україні сформувалися чотири різні за мовою і ментальністю громади – україномовні українці, російськомовні українці, українські росіяни і “всі інші”. Розрахунок російських аполетів “русского мира” спрямовувався на те, щоб завоювати прихильність українських росіян і російськомовних українців, які разом становлять майже половину населення (за критерієм поширеності російської мови)⁵³. Фахівці-етнополітологи станом на 2012 рік зафіксували формування в Україні фактично двох націй, які умовно назвали проєвропейською українською і (нео)радянською проросійською. Уже тоді як можливий варіант розвитку подій розглядалася альтернатива: “чи добровільно віддати частину території, чи йти на силове придушення підтриманого ззовні збройного сепаратизму”⁵⁴. Всього лиш півтора року виявилось достатньо, щоб цей негативний сценарій матеріалізувався в Криму й на Донбасі.

Незмірно переобтяжена міфами, стереотипами, довільними тлумаченнями історія українсько-російських відносин виявилася, отже, заручницею політики і, з свого боку, теж чимало прислужилася

⁵² Рябчук М. Ліберальний націоналізм: *contradictio in adjecto*? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5. – С. 94-112.

⁵³ Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 23. – К., 2015. – С. 23.

⁵⁴ Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – С. 574, 578.

політизації минувшини. Імперські стереотипи російських інтерпретацій, базовані на догмах “русского мира”, наштовхнулися на “зустрічний позов” з боку тих українських істориків, які обрали своїм кредо дивну суміш презентизму й віктимізації. Намагаючись розглядати історію України виключно через етнічну призму, вони заклали у фундамент національного нарративу версії “упослідженості” української нації, понад 700-річної колоніальної залежності України від Росії. Україна в такій системі світобачення незмінно постає в ролі жертви, об’єкта окупаційної політики. Наслідком стало утвердження у значної частини населення “самозневажливого, самозневіреного ставлення до власних якостей як спільноти, так званий негативний self-image (образ самого себе)”. Таке світобачення украї негативно позначалося на процесах формування національної ідентичності, а відтак і громадянської солідарності, віри у власні сили та готовності до взаємодії⁵⁵.

Некритична прихильність до наслідування західних зразків зумовила помітне відставання вітчизняної суспільної думки від кращих моделей “реорієнталізму”, запропонованих вихідцями з “третього світу”, які здобули освіту в університетах США та Європи. Хоч Україна ніколи не належала до “третього світу”, більшість вітчизняних гуманітаріїв задовольнилася пояснювальними схемами в руслі примітивного антиколоніалізму, навіть не намагаючись принаймні усвідомити різницю між антиколоніалізмом і постколоніалізмом.

Не була вчасно розгадана вітчизняними елітами і підступна тактика Кремля, спрямована на ліквідацію української державності. Як переконливо довів британський історик-міжнародник Джеймс Шерр, Путін створив світ фантазії, що тримається на напівправах. “Він загнав Росію в “цивілізаційний” конфлікт, який вона не може виграти. У 2000–2008 рр. він апелював до Європи на основі “спільної європейської культури”. Після цього вимагав, щоб Європа шанувала Росію та “русский мир” як “особливий”, “історично зумовлений”, “цивілізаційний” полюс у світовій політиці. Без участі України у цьому цивілізаційному проекті він перестає існувати”⁵⁶.

Сьогодні і неупереджені політологи Російської Федерації визнають: “цілком правомірно говорити про російський фундаменталізм, в якому органічно злилися риси як російського, так і радянського минулого”. За І. Павловою, його насамперед відрізняють: 1) уявлення про те, що російський народ є носієм особливої моральності й особливого відчуття справедливості; 2) заперечення бездуховного Заходу як моделі суспільного розвитку; 3) бачення майбутнього Росії як імперії і 4) впевненість в її особливій історичній місії. “У цьому і виражається

⁵⁵ Експертна доповідь “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році” (проект). – Б.м., б.д. – С. 20.

⁵⁶ Шерр Дж. 2014: роздуми та прогноз // День. – 2014. – 26-27 грудня.

сьогодні російська ідентичність. І не треба ні залізної зависи, ні масових репресій. Влада настільки досягла успіху в обдуренні населення, що сьогодні вже можна констатувати факт шизофренії суспільної свідомості в Росії. У ній парадоксальним чином уживаються оцінка Жовтневого перевороту 1917 року як катастрофи і бажання повернутися в радянське минуле, засудження репресій і шанування Сталіна як державного діяча, антизахідництво і розмови про демократію, “радянська людина” і православ’я”⁵⁷.

А проте нічого кращого за ідеологему “русского мира” російські аналітики владі поки що не запропонували. Дивна суміш стереотипів російської імперської історіографії (із дещо оновленою уваровською формулою) та квазіінтернаціоналістських радянських постулатів має у своїй основі стереотип “захисту співвітчизників” на всьому посткомуністичному просторі. Спрацьовує цей примітив переважно там, де зневірені й дезорієнтовані люди ностальгують за радянським минулим. Цей своєрідний “радянський панславизм” культивує вищість “старшого брата”, а ідеологема “єдиного народу” в устах Путіна і його оточення має на меті спокусити українців і білорусів примарною належністю до “обраних”.

Відкидання очевидних реальностей в устах майстрів неоімперської пропаганди доходить до представлення України як своєрідної фікції, неіснуючого фантома. Що ж до українців, то вони в літературі такого ґатунку постають як “етнічна химера”, що виникла в результаті штучної духовно-психологічної й культурної мутації незначної частини Російського народу під тривалим впливом польської військової й культурної експансії”⁵⁸. Російські ідеологи відверто провокували мешканців Півдня України на сепаратистські дії, доводячи, що 2008–2014 рр. стануть часом “політичного побоїща” на південному сході України. Автори книги “Незалежна Україна. Крах проекту” М. Калашников та С. Бунтовський ще у 2009 р. обіцяли місцевим мешканцям зростання їхнього життєвого рівня як мінімум удвічі, якщо вони відокремляться від Києва і перестануть утримувати “голодрані” регіони Західної України. Не приховували вони і планів певних політичних сил Росії “перетворити Крим, Миколаївську, Херсонську, Одеську, Маріупольську області в нову республіку – Новоросію. Та ще й втягнути до неї Придністров’я”. У такий спосіб мислилося “возз’єднання великого руського народу, насильно розділеного 1991 роком”⁵⁹.

⁵⁷ Гривінський Р. Російська ідентичність: чи є альтернатива великодержавництву? // День. – 2015. – 20 серпня.

⁵⁸ Родін С. Отрекаюсь от русского имени. Украинская химера. Историческое исследование. – М., 2006. – С. 86.

⁵⁹ Калашников М., Бунтовский С. Независимая Украина. Крах проекта. – М., 2009. – С. 219-225, 317, 364, 388.

За умов, коли міждержавні кордони, навіть якщо їхні конфігурації лишаються незмінними, уже не є маркерами прив'язаності до “місця”, повсюдно створюються ситуації нових, рухливих форм самоідентифікації. Особливо відчутні вони у зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Уже на початку ХХІ ст. особливо наочно відцентрові тенденції виявилися у Донбасі, де зміцнення олігархічної форми правління, за висновками соціологів, поставило під загрозу не лише проект створення в Україні громадянської нації, але й саме існування держави⁶⁰. Суспільна свідомість тут майже не піддається однозначним оцінкам – внаслідок постійного відтворення “перехідного стану”, відчуття наростаючої небезпеки, майже безвихідної матеріальної скрути. У такій ситуації, констатує В. Головка, “донецький містечковий егоїзм був “втемну” розіграний великоруським імперіалізмом. У цьому відношенні місцеві еліти, безумовно, несуть, як мінімум, моральну відповідальність, за якою в демократичному суспільстві неминуче настає політична. Але питання відповідальності не повинні перетворюватися на інструмент політичної розправи⁶¹. За І.Тодоровим, саме внаслідок відчуття загроз, навіяних страхів, незахищеності, які є живильним середовищем для нагнітання протистояння, “політична доля Донеччини знаходиться під питанням”⁶².

Втрата відчуття соціальної захищеності, як правило, провокує вихід за рамки загальноприйнятних норм і правил, проявляється у викривлених самоідентифікаціях. Індивід, що відчуває себе не зовсім “у ладах” з національно-державною ідентичністю, тяжіє до “нижніх поверхів” ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Він легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і простих рішеннях. Загострене реагування на минулі травми формує віктимну свідомість, інколи й реваншистські настрої. Багатьом мешканцям Донбасу притаманний гіпертрофований етнополітичний імпульс, синдром безперервного пошуку “своїх” і відчуження “чужих”. За таких умов стають зрозумілими прояви агресивності, демонстративної невідконтрольності, ксенофобських настроїв.

Загалом можна констатувати: за умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Кримінальна

⁶⁰ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 38-50.

⁶¹ Головка В. Революція достоїнства і сепаратистський кризис: последствия для крупного донецького капітала // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 23. – К., 2015. – С. 6.

⁶² Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – К., 2014. – С. 332.

субкультура справляє виразний вплив на молодь, що не знаходить застосування своїм силам і вже тому спокушається “легкими” способами збагачення. Культ грубої сили і грошей підживлює екстремістські настрої, стимулює девіантні поведінкові реакції. Як правило, у таких регіонах значну суспільну підтримку здобувають радикали – як правого, так і лівого толку.

Корпоративізм на українському ґрунті жорстко протиставив себе ще недавно модним ідеологемам комунальності з претензіями на “загальне благо”. Егоїстично-групові орієнтації місцевих еліт уже не в змозі були приховати нехтування елементарними нормами порядності у боротьбі за статус, привілеї, контроль за фінансовими й інформаційними потоками. У Донбасі структура інтересів набула виразно “тіньового” характеру, а клієнт-патрональні відносини “перекрили” всі інші канали самоорганізації бізнесу. Новий вимір регіоналізму на південному сході України мав явні ознаки корумпованості, високої затратності, переважання “фобій гіршого” у суспільній свідомості. Та й повсюди в Україні місце “середнього класу”, який у цивілізованих соціумах становить основу громадянського суспільства, поволі займали безпринципні ділки, які в економічній і політичній поведінці віддавали явну перевагу інтересам особистого збагачення.

Т. Орлова бачить у ментальних характеристиках залишкового різновиду Homo sovieticus багато рис, зумовлених православ'ям і особливостями російської цивілізації. “Це такі риси, як сервілізм, безвідповідальність, традиціоналізм, патерналізм, конформізм, зрівняльні настрої, утриманство тощо. Саме ці настрої – головна рушійна сила більшості населення в Криму, в Донецькій і Луганській областях”. В Україні, доводить вона, у тій чи іншій формі наявний процес зіткнення євразійської й євроатлантичної цивілізацій. Дослідниця реєструє у цьому контексті появу православізму чи “політичного православ'я” – проектів ресакралізації політики і водночас політизації релігії. “Як за часів Середньовіччя поширювалася на чужі землі влада Арабського халіфату під прикриттям боротьби за “істинну віру” – іслам, так у наш час для аналогічних цілей використовується ідея “Русского мира”⁶³.

На такому фоні очікуваною була чергова реанімація концепту “Новоросія” – як реакція місцевого олігархату та дезорієнтованих маргіналів на євроатлантичну інтеграцію України. З пропозицією “формуванню національну свідомість новоросів”, щоб “нинішню протонацію новоросів перевести у стан повноцінної нації” на сторінках газети “2000” на початку 2010 р. виступив В. Кирпичов. На його думку, достатньо запросити грамотних істориків, ідеологів, визначити пантеон історичних героїв Новоросії, організувати інтелігенцію південного сходу і Києва, щоб створити націю за лічені роки. А для

⁶³ Орлова Т. Пострадянський простір: зіткнення цивілізацій // День. – 2015. – 12 серпня.

початку створити “Спілку журналістів Новоросії”, “Спілку письменників Новоросії”, “Історичне товариство Новоросії” і т.д. У політичній нації новоросів, доводив автор, “буде комфортно і єврею, і росіянину, і українцю, і татарину, адже ця соціально-економічна, культурно-духовна спільність складалася на південному сході України упродовж понад двох століть. Лишалось лише політично проявити її”⁶⁴.

Усупереч таким очікуванням події на Сході України розвивалися за іншим алгоритмом. Відповідь на причини того, чому міф Новоросії весною й влітку 2014 р. перестав існувати “навіть як уявна цілісність”, шукає А. Портнов. “Настільки різні траєкторії” постмайданної історії Донецька, Луганська, Харкова, Дніпропетровська виводяться ним з особливостей ідентичності, що зрештою створили у Донецьку й Луганську суму негативних ситуативних чинників: “нейтральної” позиції правлячих еліт регіону, пасивності правоохоронних органів, нерішучості нової київської влади, активності “гастролерів” і “координаторів” з Росії і Криму. У Дніпропетровську ситуація виявилася іншою – І. Коломойський і його соратники саме порятунком міста від воєнного сценарію і його “проукраїнськість” зробили політичним капіталом й інструментом захисту своїх бізнес-інтересів. Свою роль у Дніпропетровську й Харкові відіграла й порівняно менша активність проросійських сил”⁶⁵.

Логіка розвитку подій на сході України підтвердила висновок запорізьких науковців Ф. та Г. Турченків: олігархи регіону мали і мають віддалене уявлення про національні інтереси України, її історію, культуру, традиції. Їхні політичні орієнтири диктуються економічними інтересами, які, у свою чергу, пов’язані зі специфікою структури промисловості південно-східних областей України, що була традиційно зорієнтованою на Росію, зокрема, на її воєнно-промисловий комплекс. До того ж значну частину іноземних інвестицій в цей регіон складав російський капітал. “У цьому контексті проект “Новоросія” під гаслом захисту росіян можна розглядати як прагнення за будь-яку ціну матеріалізувати бізнес-інтереси російських бізнесових груп оборонних галузей, прив’язаних до українських підприємств-постачальників. Таким чином, олігархи південно-східної України приросли родовою пуповиною до Росії. Звідси їх прагнення “прив’язати” через підконтрольні органи влади і своїх виборців до Росії всю Україну”.

Там, де втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю у тому, що свобода “без берегів” відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує доцентру суспільну

⁶⁴ Кирпичев В. Парадокс Януковича – Тимошенко // “2000”. – 2010. – 1 янв.

⁶⁵ Портнов А. Как начиналась война на востоке Украины или почему Харьков и Днепропетровск не стали Донецком и Луганском // Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1796>.

тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип “або – або”, а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації і так вже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Як бачимо, напруженість в ідентифікаційному полі південно-східної України, яка вилилася у тривале збройне протистояння, спричинили не так гостра конкуренція розмитих ідеологій, як протиборство двох націоналізмів – українського і російського, а ще більшою мірою – створюваних ними “фобій”. Сама по собі українськість як прихильність до української системи цінностей у баченні сепаратистів є тавром, ознакою непримиренної ворожості.

За таких умов політика РФ “в українському питанні” ставала дедалі більш підступною. Нарощуючи власну військову присутність у зоні конфлікту і щедро озброюючи сепаратистів Донбасу, путінська адміністрація посилено позиціонувала себе як миротворця, наполягаючи, зокрема, на федералізації України як єдино прийнятному виході з ситуації (яка в їхній подачі була представлена як “громадянська війна на сході України”). Те, що в самій Росії практика федералізму дедалі частіше опиняється на вістрі суспільної критики, не заважає адептам федеративного устрою посилено нав’язувати Україні ідею ототожнення децентралізації з федералізацією. У Донбасі вона не могла не дістати підтримки, оскільки Партія регіонів, яка впродовж кількох років зберігала домінуючий вплив на суспільні настрої, неодноразово декларувала свою прихильність до ідеї федералізації країни.

У змаганні на сторінках місцевих ЗМІ російськоцентричного та українськоцентричного дискурсів перший виразно домінував, використовуючи як інструмент захисту регіону, який, мовляв, “годує всю державу”, ідею федералізації країни. Постійно пропагована услід за пропагандистами РФ місцевими адептами, ця ідея час від часу відроджувалася, але багато прихильників не здобувала.

Вітчизняний політолог Г. Чижов поставив своєю метою з’ясувати, що означала вимога федералізації України в устах очільників держави, яка офіційно визнає її суверенітет – адже й федеративний устрій РФ здається сьогодні “радше номінальним”. На його думку, “унітарна мета Кремля за умов весни 2014 р. була очевидною: потрібно було сформувати в регіонах Сходу (а, за можливості, й Півдня) України легітимну, але нелояльну до Києва й незалежну від нього владу. Однак, “виписуючи рецепт” федералізації для сусіда, Росія так і не змогла просунути далі вимоги виборності губернаторів”. Адже її власний досвід у цьому плані – це “федералізація без федералізму”⁶⁶.

⁶⁶ Чижов Г. Федерализм по-киевски. Какое государство строят в Украине? // Неприкосновенный запас. – 2015. – № 1.

У баченні ідеологів Партії регіонів та їхніх прихильників найбільш переконливим аргументом на користь теорії федералізації слугувало припущення, що саме федеративна форма держави здатна створити оптимальний баланс між загальнодержавними й регіональними інтересами і, зберігши самобутність регіонів, забезпечити врахування в політиці їхньої економічної, етномовної, конфесійної специфічності. Федералізація розглядалася і як гарантія проти посилення тоталітарних тенденцій, і як засіб введення у цивілізоване русло протистояння, що виявилось в ході «помаранчевої революції». Утім, соціологічні опитування, що проводилися 2005 р., засвідчили, що ідею федеративного устрою країни тоді підтримували лише 17% опитаних, створення Південно-Східної автономної республіки – 13%, приєднання південно-східних областей до Росії – 11%⁶⁷.

Не набагато зросла кількість прихильників федеративної форми суспільного устрою чи відокремлення від України і після змін на українському владному Олімпі у 2014 р. За даними опитування, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» з 10 по 30 березня 2014 р., у двох регіонах Донбасу лише 18% громадян прагнули «від'єднатися» від України. А проте 7 квітня радикально налаштовані сепаратисти в Донецьку проголосили створення «Донецької народної республіки» з вимогами провести місцевий референдум щодо її входження до складу Росії. 9 квітня протестувальники в Луганську зажадали від влади проведення референдуму з питання федералізації України. На псевдореферендумах про проголошення «ДНР» та «ЛНР» спектр домагань був розширений за рахунок вимог надання російській мові статусу другої державної, проголошення незалежності Донецької і Луганської областей та їх виходу зі складу України⁶⁸. 24 травня «ДНР» та «ЛНР» оголосили про своє об'єднання у «державу Новоросію», одночасно заявивши претензії на приєднання до неї Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей.

Не сприйнявши «післямайданну» київську владу як свою, мешканці принаймні частини Донбасу у своїх симпатіях хитнулися у бік самопроголошеної незалежності, сподіваючись на повторення кримського сценарію переходу під юрисдикцію Росії. Збройна боротьба за уявну незалежність від Києва тривала і після того, як нереалістичність такого сценарію стала очевидною, поступово переростаючи у бандитський «беспредел».

Саме в регіоні Південної України, особливо в Донбасі, ідеологема «русского мира» знайшла чимало прихильників. Орієнтований на Москву бізнес розглядає її як зручну антитезу «націоналістичному

⁶⁷ Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К., 2015. – С. 194.

⁶⁸ Там само. – С. 152-154.

партикуляризму”, носієм якого в його очах виступає нинішня київська влада. А згуртувати навколо “антибандерівщини” чи “хунти” якусь кількість зневірених у всьому маргіналів не так вже й складно за допомогою різних подачок і спеціальних пропагандистських прийомів, особливо за активної участі церкви.

Відповідь на запитання “чому це могло статися”, шукає луганський соціолог І. Кононов. Аномічну переорієнтацію значних мас населення регіону на нав’язувані агресором стереотипи він назвав луганським синдромом. Стереотипи й фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули мешканців частини Донбасу у пошуках безпеки у бік агресора. Масштабним соціологічним опитуванням, проведеним в травні-липні 2014 р. на Донбасі і в Галичині за підтримки Канадського інституту українознавчих студій університету Альберти, зафіксовано серйозний збій громадянського почуття в регіональній спільноті Донбасу. Ідентитет “громадяни України”, якому у 2008 р. віддали перевагу 47% респондентів, у 2014 р. набрав лише 28,1%. Федеративному устрою України, згідно цього опитування, готові були віддати перевагу 37,4% респондентів, прихильників створення міждержавного союзу України, Росії і Білорусі виявилось 28,3%, тоді як у ЄС прагнули вступити лише 5,5%⁶⁹.

Соціологічний діагноз І. Кононова значною мірою корелює з часто цитованими міркуваннями американського українознавця Г. Куромія – на цей раз тими, які продиктовані осмисленням недавніх подій. Донбас як регіон, вважає Г. Куромія, ніколи не був до кінця лояльним до будь-якого керівництва чи ідеології. Політична войовничість цього українсько-російського прикордоння віддавна лякала багатьох державних діячів. За радянських часів цей великий індустріальний центр гірничої промисловості та металургії лишався проблемною дитиною Москви. У 1991 р. переважна більшість населення Донбасу (більше 83%) підтримала незалежність України, вірячи, що їм краще житиметься без опіки Москви. Та незалежна Україна стала радше розчаруванням. Відтоді на Донбасі поширилося невдоволення.

Це не обов’язково означає, доводить Куромія, що населення Донбасу є проросійським. Незважаючи на різку політичну риторичку, питання російської/української етнічності та мови ніколи не відігравали і не відіграють провідної ролі в політиці Донбасу. Політичний прагматизм, або, іншими словами, “безпринципність”, так повністю й не зникли з цих пограничних земель.

Парадокс української історії Куромія вбачає у тому, що попри свою позірну “проросійськість” Донбас видається глибинно українським саме у особливому відчутті неприязні до метрополії та стихійному

⁶⁹ Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 10 квітня 2015). – Харків, 2015. – С. 10-16.

егалітарному етосі. І до цього парадоксу треба ставитися серйозно – насамперед тому, що “проблема Донбасу як землі свободи, що вороже ставиться до центральної влади – це критичне питання про “державу” та “націотворення” історії України... Сьогоднішня Україна – це молода нація, і процеси державотворення та націотворення в ній не протікають швидко і легко. Але потрібно розуміти, що немає фундаментальної суперечності між демократією, конфліктом, свободою і націо- та державотворенням. Зрештою, українська традиція свободи та демократії, хай би якою хаотичною вона була, мала б бути радше перевагою, аніж недоліком, якщо порівнювати її з російською традицією автократії. Здається, Україна далеко попереду Росії в цьому провідному питанні”.

Ніхто не знає напевно, міркує Куромія, які настрої пануватимуть на Донбасі завтра. Багатьом місцевим мешканцям нинішній збройний конфлікт здається незбагненим, навіть абсурдним – тому що не так просто зрозуміти роль Москви у створенні цього “нічного кошмару”. Донбас зміг би упоратися з власною злістю й розчаруванням, якби не російське військове вторгнення. “Москва вивільнила страхотливого генія Донбасу і може пошкодувати про це, бо хай би якою була сьогоднішня риторика донбаських сепаратистів, завтра вони можуть не сприйняти московського автократичного правління... Москва, якщо захоче, зможе відступити, але все, що залишиться, буде розгрібати Київ”⁷⁰.

Здається, Куромія все ж дещо перебільшує ступінь “політичного прагматизму, войовничості і вільнодумства” Донбасу. Але якщо зіставити його оціночні судження з реальним перебігом подій, доводиться віддати належне не лише точності його аналітики, але й не надто втішним прогнозам.

Головна проблема України нині – відсутність об’єднавчої доктрини, комплексу ідей, прийнятних не лише як платформа для тривкого консенсусу у розрізі принаймні 5–10 років, але й для тимчасового компромісу. Сподіватися, що Україну об’єднають праворадикальні гасла з виразним антиросійським підтекстом, нереально. Так само нереальними є сподівання на те, що певне “перекрашування фасаду” дасть змогу зберегти в країні звичну систему пріоритетів і ту ієрархію влади, яка формувалася упродовж 25 років. Україна вже не та, і змінили її не так майдани й антимайдани, як збройне протистояння на Сході. Стреси такого масштабу безслідно не проходять.

В. Головка задається питанням: якою є роль донецьких політичних та бізнес-еліт у розкручуванні сепаратизму? Перші сепаратистські акції, доводить він, напевне цілком відповідали інтересам місцевих еліт у контексті відносин з новою революційною владою.

⁷⁰ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє // Режим доступу: <http://www.histirians.in.ua/index.php>.

І антиолігархічні гасла, і “антидонецька риторика” в революції гідності були присутні достатньою мірою, і сепаратистські акції, якими керували маловідомі люди, спочатку здавалися контрольованими і не такими вже й небезпечними. Але місцеві еліти недооцінили ступінь готовності Росії втрутитися в український внутріполітичний конфлікт.

Левову частку провини за перетворення частини Донбасу на суцільну руїну, де жити небезпечно, а подекуди просто неможливо, В. Головка відводить місцевому олігархату. За умов вакууму державного управління українська економіка формувалася за законами “дикого капіталізму”: торгівля й бандитизм забезпечували шалені статки, які так само легко зазнавали розорень, як і примножувалися, і все це супроводжувалося демонстративним надлишковим споживанням з боку “нових людей” і перетворенням мас населення на жебраків. Великі інтегровані корпоративні структури з’явилися лише згодом. Неузгодженість між новим законодавством і економічною практикою створювала легітимну основу для криміналізації народногосподарського життя. Українські фінансово-промислові групи боялися ризиків дезінтеграції України за російським сценарієм більше, ніж внутріполітичних викликів. “Так чи інакше, за умов неефективності або навіть саботажу з боку правоохоронних органів на місцях при вичікувальній позиції місцевих еліт було втрачено дорогоцінний час, коли вогнища сепаратизму можна було загасити малою кров’ю”⁷¹.

Після триваючих збройних зіткнень ситуація різко ускладнилася: як вважає Я. Грицак, ті, хто лишився під контролем бойовиків, з кожним днем стають все більшими сепаратистами. “Російськомовного Сходу як єдиного регіону України більше не існує. Він розколовся по лінії Дніпропетровськ – Донецьк. Одеса й Харків відчувають себе ближчими до Дніпропетровська”⁷².

За цих умов неоднозначним виявився і вплив на суспільні настрої в регіоні модного козацького міфу. Як зазначають автори монографії “Донбас в етнополітичному вимірі”, “на Південному Сході України неокозацький міф дав поштовх до постання низки парамілітарних організацій, що вважають себе спадкоємцями козацької минувшини. Неокозацькі формування Донбасу становлять феномен не менш суперечливий, неоднорідний та строкатий, ніж козацтво історичне. Сучасні концепти “захисту Вітчизни”, “патріотизму”, “захисту віри православної” тощо мають у цьому середовищі – коректніше буде говорити у множині: про середовища – безліч інтерпретацій. Під “Вітчизною” може розумітися і сучасна держава Україна, і простір СНД,

⁷¹ Там само. – С. 9-12, 65-66.

⁷² Грицак Я. Порошенко теряет время. Яценюк тянет нас вниз // Режим доступу: <http://m.liga.net/news/polities>.

і східнослов'янський простір України, Росії та Білорусі, і “земля руська” (визначення такої можуть бути відмінними і довільними), і Російська Федерація. Залежно від того, про яку з “Вітчизн” ідеться, визначається й об'єкт патріотичних почуттів і політичних лояльностей”⁷³.

У світлі сказаного не таким вже несподіваним видається висновок В. Войналовича та Н. Кочан: “Розв'язана Російською Федерацією й локалізована на території українського Донбасу неконвенційна війна проти суверенізації України знаменувала початок принципово нового етапу в розвитку регіону, коли неминучою видається зміна регіонального політичного класу та економічних відносин з їхніми кримінально-олігархічними правилами гри, а отже, і цілого суспільно-політичного контексту, включно з релігійно-церковними, етнополітичними процесами та їхнім світоглядним, ідеологічним забезпеченням... Надто багато регіональних стереотипів виявилися зруйнованими під час війни на Донбасі. Регіон вже не буде ніколи таким, яким був до війни”⁷⁴.

Втішати у цьому контексті може хіба що те, що збройний конфлікт вдалося локалізувати у частині двох областей регіону. Що ж до далекосяжних планів Москви на розширення “русского мира” за рахунок усєї Південної України, то вони, констатують Ф. та Г. Турченки, зазнали провалу. “Поza Донбасом місцева “п'ята колона” і заїжджі російські емісари отримали жорстку відсіч. План, який спрацював в Криму, Донецьку і Луганську, в інших обласних центрах району провалився. Здавалося б, і в Харкові, і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, і в Херсоні і Миколаєві, а особливо в Одесі – для зустрічі “Русской весны” все було ретельно підготовлене. Але населення вже зрозуміло, що “Русский мир” і проект “Новоросія” – це грандіозна провокація, яка несе війну і смерть, ворожнечу, ненависть і розруху. Люди вийшли на вулиці і стали живим заслоном перед російською агентурою і сепаратистами. І головними дійовими особами на вулицях міст південно-східної України весною 2014 р. були не міліціонери чи працівники СБУ (які, у кращому випадку, стояли осторонь), а російськомовні і україномовні демонстранти, у тому числі і об'єднані в ході самоорганізації населення різні формування самооборони”⁷⁵.

Очевидною істиною є те, що за умов гостро конфліктних відносин, якими позначена взаємодія київської влади з частиною регіональних еліт найбільшого промислового регіону, усі традиційні

⁷³ Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С. 339.

⁷⁴ Войналович В., Кочан Н. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К., 2014. – С. 13.

⁷⁵ Турченко Ф., Турченко Г. Проект “Новоросія” і новітня російсько-українська війна. – К., 2015. – С. 152.

моделі центр-периферійних відносин “не працюють”. На перший план виходить проблема національної безпеки, причому вектори викликів і ризиків різко зміщуються у бік невизначеності й непередбачуваності.

Уведена ще наприкінці минулого століття англійською школою мирних досліджень (*peace research*) формула сек'юритизації (*securitization*) краще, ніж традиційні підходи, визначає орієнтири в політиці, бо відкриває більший простір для участі незалежних експертів й неурядових організацій у дебатах щодо безпеки. Адже очевидно, що монополія державних структур у цьому питанні виявила чимало ознак невизначеності.

На тлі втоми від війни в українському соціумі дедалі популярнішою стає ідея вступу до НАТО. За результатами соціопитування, проведеного в липні 2015 р. Фондом “Демократичні ініціативи” ім. І. Кучеріва та Центром Разумкова, якби референдум щодо вступу до НАТО відбувся найближчої неділі, “за” проголосували б 63,9% респондентів, “проти” – 28,5%. Як констатує директор Фонду “Демократичні ініціативи” І.Бекешкіна, динаміка очевидна – в червні 2010 р. за вступ до НАТО виступали лише 24,6% громадян, у червні 2014 р. – 45,4%. Найменше прихильників вступу до НАТО на Донбасі (17-20%), але й тут зрушення у настроях відчутні – у 2010 р. проти вступу до НАТО висловлювалися там 95% громадян, зараз ця цифра знизилася приблизно до 60%. За вступ до Європейського Союзу на Донбасі виступають 51,2% респондентів, тоді як за вступ до Митного союзу з РФ, Білорусію та Казахстаном лише 17,4%⁷⁶.

Тим часом Росія все ж не полишає спроб у тому чи іншому вигляді відродити ідею Новоросії. Підтвердження тому – створений у Москві фантомний “Комітет порятунку України” на чолі з М. Азаровим, у якому знайшлося місце і для колишнього голови міфічного “парламенту Новоросії” О. Царьова. У розпочатій “Комітетом” пропагандистській кампанії фігурують практично всі російські вимоги, включно з федералізацією.

У викладі Є. Марчука далекосяжні цілі РФ мають такий вигляд: “Росія переслідує стратегічну мету: на багато років створити на території України палаючий анклав, через який шантажуватиме нашу країну, щоб вона не йшла ні до ЄС, ні до НАТО. У стратегічному сенсі Росія хоче на всіх переговорних рівнях вивести українську владу на прямий переговорний процес із ватажками так званих “ДНР” та “ЛНР”, аби потім остаточно заявити, що це суто внутрішньоукраїнський конфлікт”. Росія не зупинилася не лише перед уведенням на окуповані території великої кількості бойової, важкої, наступальної техніки, але й перед направленням туди своєї регулярної частини, замаскувавши відповідним чином особовий склад. “За деякими даними, зараз у

⁷⁶ Кривцун Д. Українці готові до НАТО. А політики? // День. – 2015. – 4 серпня.

цьому регіоні більше танків, ніж у Німеччині й Великобританії”. Російська розвідувально-аналітична машина – одна з найсильніших у світі. Окрім ядерної зброї, російська команда озброєна прогностичними технологіями, інформаційними засобами⁷⁷.

Утім, не можна не бачити й того, що абсолютно непоступлива позиція Путіна в питанні Криму загнала Росію в такий глухий кут, вихід з якого може відшукуватися лише на шляхах подальшого підживлення нестабільності на Донбасі. Адже, як констатує В. Ткаченко, здача окупованої території сприймається російськими націоналістами як зрада з боку президента. Оскільки відступати йому нікуди, “він, судячи з усього, буде підтримувати певний градус напруженості і у такий спосіб відслідковувати, як буде розвиватися ситуація, і діяти відповідно до обстановки”⁷⁸.

Стратегія української влади у цій ситуації також виразно не проглядається. У ході понад дворічної антитерористичної операції вона не виробила чіткої позиції ані щодо українських громадян, які опинилися на непідконтрольній Україні території Донбасу, ані щодо вимушених переселенців. Причини неадекватності української реакції на російську агресію досить точно визначив директор Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін: “Коли в країні повністю зруйнована система державного управління сектора безпеки та оборони – це головна причина наших труднощів і бід... Немає зосередження функцій, які могли б розподілити, а потім синтезувати всі можливості, що стосуються всіх робіт на фронті, розподілити ресурси. Такий орган має бути Військово-промисловою комісією і перебувати в апараті РНБО”⁷⁹. Потребує вдосконалення і вітчизняна “стратегічна культура”, зокрема взаємодія органів/структур сектору безпеки та оборони (які, за висновками фахівців, все ще часто вибудовані на принципах мирного, а не воєнного часу)”⁸⁰.

“Больові точки” в українсько-російському пограниччі вдумливо аналізує колишній луганчанин В. Торба. На його переконання, оскільки конфлікт не був формалізований українською стороною як міждержавний, агресор, який розв’язав війну, має можливість виступати у ролі миротворця. За таких умов “російський кінь завжди буде коригувати курс нашої країни, під якими б прапорами не плив цей човен”.

⁷⁷ Генік М., Груба О. “Європа має розуміти, що Україна захищає її на східному фронті” // День. – 2015. – 14-15 серпня.

⁷⁸ Ткаченко В. “Гибридная война”: политические последствия // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 1. – С. 68.

⁷⁹ Горбулін В. “Потрібен орган, який міг би розподілити і синтезувати всі можливості, що стосуються робіт на фронті” // День. – 2015. – 24 березня.

⁸⁰ Донбас і Крим: ціна повернення. – С. 116.

Поки що ж, вважає В. Торба, в Україні немає ясності у питанні про те, варто чи не варто повертати окуповані території; як повертати; у випадку повернення – якою має бути стратегія відновлення потенціалу Донбасу і Криму та якими мають бути відносини з місцевим населенням – громадянами України⁸¹. Головна складність і суттєва особливість війни на Донбасі полягає у тому, що “це штучно вирощений у пробірці конфлікт, який не має ні етнічної складової, ні будь якої іншої об’єктивної причини, окрім інтересів агресора”. Тому формула мирного плану по Донбасу має базуватися не на поступках ворогу, а на використанні всього можливого потенціалу для розбудови власної країни⁸².

На питання “Чи можливі нові інституції у старих умовах” шукає відповідь С. Грабовський. На його думку, багато провідних персонажів вітчизняного політикуму, не кажучи вже про бізнесову “еліту”, зацікавлені передусім у збереженні свого статусу та статків, а не у швидких й ефективних змінах на краще ситуації в країні. Така абсурдна і вкрай небезпечна ситуація за умов декларативного стану реформ в країні “здатна вилитися у повномасштабну катастрофу або у довготривале гниття України у “сірій зоні” між ЄС і Росією”⁸³.

Так чи інакше, сьогодні доводиться солідаризуватися з думками тих російських аналітиків, які щиро співчують Україні і розраховують на неминучий крах вибудовуваного В. Путіним “російського проекту”. На переконання Г. Кунадзе, “зла воля президента Путіна надовго, якщо не назавжди, розвела Росію з Україною”. У ситуації масового воєнного психозу, що охопив Росію, вона не тільки не хоче, але й не може без великої шкоди для путінського рейтингу поступитися жодною із завойованих позицій. До ескалації конфлікту вона також не готова, і не лише тому, що боїться ще різкішої реакції Заходу. Захопити і тим паче утримувати сухопутний коридор до Криму російська армія без великої і відкритої війни не зможе. Путін щиро ненавидить нинішню Україну насамперед тому, що вона являє собою екзистенційну загрозу для його режиму – гіршого за всі попередні. “Успіху перетворень в Україні путінський режим, ймовірно, не переживе. А його крах стане не лише історичною перемогою України, але й величезним благом для самої Росії”. Проблема лише у тому, чи здатна Україна стати по-справжньому успішною демократичною державою⁸⁴.

⁸¹ Торба В. Як повернути Крим і Донбас // День. – 2015. – 9 грудня.

⁸² Торба В. Рецепт миру // День. – 2015. – 13 жовтня.

⁸³ Грабовський С. Чи можливі нові інституції у старих умовах // День. – 2015. – 13 жовтня.

⁸⁴ Кунадзе Г. Лихогіття. Росія і Україна: дві долі // День. – 2015. – 3 вересня.

Станом на початок 2016 р., за висновком голови Консультаційної місії ЄС для сприяння реформі сектора цивільної безпеки в Україні Кальмана Міжея, Україна лишалася дисфункціональною державою, яка, попри певні досягнення, ще не здійснила остаточного переходу від системи корумпованого самоуправства до верховенства права. Програма реформи державної адміністрації не просунулася за цілий рік, незважаючи на те, що Єврокомісія надала на це 90 млн євро. Робота з децентралізації та дерегламентації просувалася надзвичайно повільно. “Між основними донорами та Україною ніби йде гра в “кота – мишки”, коли подекуди відбувається симуляція реформ”. Україна потребує, вважає К. Міжей, “зміни природи, етики і практики управління. Простіше кажучи, клептократичну державу необхідно трансформувати в чесну та професіональну”⁸⁵.

Як і зарубіжних експертів, вітчизняних соціологів не може не турбувати те, що, як доводять фахівці з Соціологічної групи “Рейтинг”, патерналістські настрої в українському суспільстві дуже активні, а рівень громадянської свідомості лишається невисоким. Песимістичні настрої явно домінують – за результатами опитування, проведеного на замовлення Міжнародного республіканського інституту в листопаді 2015 р., думку про те, що Україна рухається у правильному напрямку, поділяли лише 15% опитаних. 64% респондентів переконані, що влада недостатньо робить для перемоги на Донбасі, 80% говорять про зниження доходів та рівня життя. Водночас кількість громадян, які готові брати відповідальність на своє життя на себе, невелика; більшість (70%) виступає за відповідальність держави. Простежується двоякість у ставленні до корупції – боротьбу з нею українці називають першорядним завданням, але при цьому побутову корупцію на рівні шкіл, лікарень, дитсадків для вирішення особистих питань готові підтримувати⁸⁶.

Найскладніше завдання для української влади – повернення довіри до неї з боку населення Донбасу, що стало жертвою інспірованої з боку РФ “гібридної війни”. Донести до кожного громадянина регіону підступність “гібридної тактики” – з комбінацією диверсій і тероризму, заколотів і партизанських дій, цілеспрямованим руйнуванням виробничої, транспортної й соціальної інфраструктури і залученням іноземних бандформувань – можна лише шляхом уведення в обіг величезного масиву інформації і грамотної її репрезентації на різних рівнях. Окрім пропагандистських заходів, потрібні будуть і суто практичні: негайне створення умов для перекваліфікації шахтарів, залучення вимушених переселенців до участі в громадських

⁸⁵ Міжей К. Велосипедом – на роботу. Без належної етики послідовна еволюція держави неможлива // День. – 2016. – 19 січня.

⁸⁶ Розвиток громадянської свідомості – повільний // Там само.

роботах, створення в регіоні нових підприємств з переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Для забезпечення належного рівня довіри до влади з боку мешканців постраждалих поселень надзвичайно важливо виробити надійні критерії співвіднесення ступеня вини й відповідальності тих, хто тією чи іншою мірою підтримував сепаратистів. Адже багато хто з них діяв під тиском прямого або опосередкованого примусу, витонченої міфотворчості, простого нерозуміння усєї складності ситуації. Поки що населення Донбасу має доволі розмите уявлення про винуватців загибелі сотень мирних жителів і суцільних руйнувань засобів життєзабезпечення, отже, і рівень лояльності значної частини громадян до обох сторін конфлікту приблизно однаковий.

Головне для владних структур України – грамотно й справедливо провести децентралізацію, не втративши важелі контролю центру над “місцями” і водночас забезпечивши останнім можливість фінансової й управлінської автономності. Адже в принципі, як наголошував Е. Тоффлер, “політична децентралізація не є гарантією демократії – можливі вияви досить жорсткої місцевої тиранії”. Він же точно розпізнав небезпеку псевдодецентралізації, супроводжуваної запеклими битвами за контроль над бюджетами, податками, землею, енергією та іншими ресурсами. Тоффлер був переконаний: суперборотьба завтрашнього дня “клекотітиме в усіх видах людської діяльності”. Ніхто не знає в подробицях, що обіцяє нам майбутнє. “Тому ми повинні думати не про єдину радикальну реорганізацію чи єдину революційну політичну перемену, накинута згори, а про тисячі свідомих, децентралізованих експериментів, які дозволяють нам випробувати нові моделі ухвалення політичних рішень на місцевому й регіональному рівнях та їхнього використання на рівнях національних і транснаціональних”.

Отже, погодимося з блискучим аналітиком і прогнозістом: “відповідальність за перемену лежать на нас”. Те, що, на перший погляд, уявляється “новим, дивним, на вигляд радикальним”, здатне з плином часу істотно скоригувати бачення модернізації застарілих структур, насамперед політичних. В усякому разі очевидно, що цивілізація “Третьої Хвилі”, у якій нам пощастило жити, потребує нового погляду на майбутнє світу – “зі своїм власним відношення до часу, простору, логіки й причинних зв’язків”⁸⁷.

⁸⁷ Тоффлер Е. Третья Хвиля. – К., 2000. – С. 20, 383-392.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсними проектами Ф 67 та Ф 72.

ВЕРМЕНИЧ Я. Суверенітет vs імперія: методологія осмислення несовместимости украинской и российской “пограничных стратегий”. В статье автор пытается найти ответ на вопрос: что означают границы, которые образовались в процессе распада СССР в системе стратегических приоритетов Российской Федерации, с одной стороны, и государства Украина, с другой. Главный акцент сделан на угрозах национальному суверенитету и политической субъектности Украины, которые обусловлены имперскими амбициями кремлевских политиков и развязанной ими “гибридной войной” на Донбассе.

Ключевые слова: суверенитет, граница, стратегия безопасности, имперские догматы, Донбасс.

VERMENYCH YA. Sovereignty vs Empire: The methodology of Understanding the Incompatibility of Ukrainian and Russian “Border Strategies”. The author tries to answer the question: what does the boundaries, established in the process of disintegration of the USSR, mean in the of strategic priorities of Russian Federation, on the one hand, and Ukraine, on the other. The main emphasis is made on the threats to national sovereignty and political subjectivity of Ukraine, which are caused by the imperial ambitions of Kremlin’s politicians and the unleashing of a “hybrid war” in Donbas.

Keywords: sovereignty, border security strategy, imperial dogmas Donbas.

References

Astafiev A. (2015). Rosijs’ka polityka “povtornoj kolonizatsii” iak vyklyk ukrains’kij kul’turi ta natsiotvorchomu protsesu. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional’nykh doslidzhen’ im. I.F.Kurasa Ukrainy, 1*, 94-103. [in Ukrainian].

Bobkov I., Naumova S. & Tereshkovych P. (Ed.). (2005). *Posle imperii: issledovanie vostochno-evropejskogo pogranych’ya*. Vil’nius: EHU. [in Russian].

Breskyj O. & Breskaia O. (2008). *Ot tranzitoloj k teorij pogranych’ia*. Vil’nius, EGU. [in Russian].

Bushans’kyj V. (2015). Krytychnyj analiz rosijs’kykh polityko-istorychnykh uiaвлен’. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional’nykh doslidzhen’ im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 1*, 243-265. [in Ukrainian].

Buzan B. & Waever O. (2010). *Regions and powers. The structure of international security. (7th ed).* .

Chizhov G. (2015). Federalizm po-kievski. Kakoe gosudarstvo stroyat v Ukraine? *Neprikosnovennyj zapas, 1*, 55-64. [in Russian].

Dmytruk V. (2014). Delimitatsiia ta demarkatsiia derzhavnoho kordonu Ukrainy: problemy ta priorytety. *Rehional’na istoriia Ukrainy, 8*, 109-116. [in Ukrainian].

Donbas v etnopolitychnomu vymiri. (2014). Kyiv: IPiEND. [in Ukrainian].

Donchenko O. (2008). Instytutatsional’ni matrytsi iak struktury kolektyvnoi psykhyky. *Sotsial’na psykholohiia, 3*, 3-8. [in Ukrainian].

Donchenko O. (2008). Struktura psykhyky iak kolektyvne nesvidome. *Sotsial’na psykholohiia, 2*, 3-15. [in Ukrainian].

Dugin A. (1997). *Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoe budushhee Rossii*. Moskva. [in Russian].

- Fedotov H.P. (1988). *Litso Rossij. Vol.1. (2nd ed.)*. Moskva. [in Russian].
- Gorizontov L. (2008). Imperiya v regione, imperiya-region, imperiya regionov. *Rehional'na istoriia Ukrainy, 2*, 127-134. [in Russian].
- Grechko P.K. (2012). Pogranich'e kak sociokul'turnaya real'nost'. *Voprosy social'noj teorii. Vol.VI*, 81-96. [in Russian].
- Holovko V. (2015). Revoliutsyia dostoinstva y separatystskiy kryzys: posledstvyia dlia krupnogo donetskoho kapytala. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky, 23*, 5-21. [in Ukrainian].
- Horbulin V.P., Vlasiuk O.S., Libanova E.M., Liashenko O.M. (Ed.) (2015). *Donbas i Krym: tsina povernennia*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian].
- Horielov M. (2012). Ukrains'ka doktryna Rosii doby nezalezhnosti. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 4*, 64-81. [in Ukrainian].
- Hrytsak Ya. Poroshenko teriaet vremena. Yatseniuk tianet nas vnyz. Retrieved from <http://m.liga.net/news/polities>. [in Russian].
- Kalashnikov M. & Buntovskij S. (2009). *Nezavisimaya Ukraina. Krakh proekta*. Moskva. [in Russian].
- Kemerov V.E. (2014). Klyuchi k sovremennosti – v sdvigakh v metodologii. *Voprosy filosofii, 2*, 3-13. [in Russian].
- Kononov I. (2015). Luhans'kyj syndrom iak masova anomichna reaktsiia na rozghortannia hibrydnoi vijny. Abstracts of Papers *Deviantna povedinka: sotsiologichnyj, psykhologichnyj ta iurydychnyj aspekty. Materialy nauково-praktychnoi konferentsii (Kharkiv, 10 kvitnia 2015)*. (pp. 10-16). Kharkiv. [in Ukrainian].
- Korniiiev's'kyj O. (2013). Instytutysijni chynnyky poliaryzatsii suchasnoho politychnoho prostoru Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 6*, 134-145. [in Ukrainian].
- Korol'ov H. (2010). *Ukrains'kyj federalizm v istorychnomu dyskursi (XIX – pochatok XX stolittia)*. Kyiv: Instytut istorij Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Korzhev H. (2006). Rehional'na identychnist' Donbasu: heneza i tendentsii rozvytku za umov suspil'noi transformatsii. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh, 4*, 38-50. [in Ukrainian].
- Kravchenko V. (2010). *Khar'kov/Kharkiv: stolytsa Pohranych'ia*. Vil'nius: EHU. [in Russian].
- Kravtsevich A., Smolenchuk A. & Tokt' S. (2011). *Belorusy: natsyia Pohranych'ia*. Vil'nius: EHU. [in Russian].
- Kryms'kyj S.B. (1996). Arkhetypy ukrains'koi kul'tury. In *Fenomen ukrains'koi kul'tury: metodologichni zasady osmyslennia*. (pp. 113-132). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryvyts'ka O.V. (2015). *Demarkatsijni linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj S. (2015). Zakonomirnosti formuvannia ukrains'koi politychnoi natsii. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky, 23*, 22-68. [in Ukrainian].
- Kuromiia Hiroaki. Zahadka Donbasu: iak zrozumity joho mynule i majbutnie. Retrieved from <http://www.histirians.in.ua/index.php>. [in Ukrainian].

- Lenin V.I. (1974). *Povne zibrannia tvoriv. Vol. 40*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Loginov A.V. (2008). Rossijskaya filosofiya XIX veka o pravoslavnomusul'manskom civilizacionnom vzaimodejstvii. In *Rossiya v sovremennom dialoge civilizacij*. Moskva. [in Russian].
- Lypyns'kyj V. (1997). *Ukraina na perelomi (1657–1659)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Majboroda O. (2015). Nostal'hichna pam'iat' rosijs'koi impers'koi systemy: istorychne zapiznennia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 1*, 13-24. [in Ukrainian].
- Malinova O.Yu. (2008). Diskussii o gosudarstve i nacii v postsovetskoj Rosii i ideologema imperii. *Politicheskaya nauka, 1*, 31-58. [in Russian].
- Mearsheimer J. (1993). The case for the Ukrainian nuclear deterrent. *Foreign Affairs. Vol. 72, No.3*, 50-66.
- Pajps R. Rossyia na porohe XXI veka. Retrieved from <http://inosmi.ru/print240222.html>. [in Russian].
- Piliaev I. (2015). Zbrojnyj konflikt na Donbasi iak proiav fraktal'noho dualizmu postradians'koho rozvytku. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa Ukrainy, 1*, 129-138. [in Ukrainian].
- Politychni problemy suchasnoi Ukrainy: analitychni dopovidi Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*. (2012). Kyiv: IPIEND im I.F.Kurasa. [in Ukrainian].
- Portnov A. Kak nachinalas' vojna na vostoce Ukrainy ili pochemu Khar'kov i Dnepropetrovsk ne stali Doneckom i Luganskom. Retrieved from <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1796>. [in Russian].
- Pritsak O. (2015). Shcho take istoriia Ukrainy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 1*, 177-210. [in Ukrainian].
- Riabchuk M. (2014). Liberal'nyj natsionalizm: contradictio in adjecto? *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 4-5*, 94-112. [in Ukrainian].
- Riabchuk M. (2015). Rosijs'kyj vymir "ukrains'koi kryzy". *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 1*, 115-129. [in Ukrainian].
- Rodin S. (2006). *Otrekayas' ot russkogo imeni. Ukrainskaya khimera. Istoricheskoe rassledovanie*. Moskva. [in Russian].
- Savel'ev A.N. (2010). *Obraz vraga. Rasologiya i politicheskaya antropologiya. (2nd ed.)* Moskva. [in Russian].
- Shcherbak Yu. (2010). *Ukraina v zoni turbulentnosti*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Shepieliev M.A. (2004). *Hlobalizatsiia upravlinnia iak mehatendentsiia suchasnoho svitovoho rozvytku*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Simon G. (2010). Rossijskij nacionalizm russkikh i nerusskikh. In *Nacionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope. Vol.2*. 12-39. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Smolii V. (Ed.) (2014). *Skhid i Pivden' Ukrainy: chas, prostir, sotsium. Vol.1*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Snyder, Louis. (1982). *Global Mini-Nationalisms: Autonomy or Independence*. Westport, Conn.: Greenwood Press.

- Tkachenko V. (2015). "Hybrydnaia vojna": polytycheskye posledstvyia. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa Ukrainy, 1*, 58-69. [in Russian].
- Toffler E. (2000). *Tretia khvylia*. Kyiv: Vsesvit. [in Ukrainian].
- Torbakov I. (2013). Prykroschi «ievrazijs'koj» oriantatsii. *Krytyka, 9-10*, 12-15. [in Ukrainian].
- Turchenko F. & Turchenko H. (2015). *Proekt "Novorosiia" i novitnia rosijs'ko-ukrains'ka vijna*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Umland A. (2007). Novye ideologicheskie obrazovaniya v sovremennom ruskom antidemokratizme: zapadnye koncepcii, antizapadnye politicheskie doktriny i postsovetskij partijnyj spektr. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 33*, 367-433. [in Russian].
- Voiakovs'kyj D. (2015). *Mental'ni kordony v Yevropi bez kordoniv. (2th ed.)*. Kyiv: Nika-Centre. [in Ukrainian].
- Vojnalovych V. & Kochan N. (2014). *Relihijnyj chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist'*. Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].
- Vzhosek V. (2012). *Istoriia – Kul'tura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv: Nika-Centre. [in Ukrainian].
- Yan E'gbert. (2010). Gosudarstvennaya transformaciya na vostoce Evropy. "Vtoroe nacional'noe vozrozhdenie" ili nacionalizm, nacional'nye dvizheniya i obrazovanie nacional'nykh gosudarstv v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope. In *Nacionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Evrope. Vol.1*, 17-89. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
- Zabuzhko O. Rossiya tshhatel'no planirovala demontazh Ukrainy. Donbass gotovili "pod Putina", a Zakarpat'e – "pod Orbana". Retrieved from <http://gordonua.com/news/society/Zabuzhko>. [in Russian].
- Zakharov A. (2012). *"Spyashchij institut". Federalizm v sovremennoj Rossii i v mire*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
- Zamyatin D.N. (2013). Prostranstvo i (bez)opasnost': ontologicheskie modeli voobrazheniya. *Polis, 3*, 137-148. [in Russian].
- Zimon H. (1994). Na shliakhu vid radians'koi systemy do natsional'no-derzhavnogo ustroiu: intehratsiia chy rozpad? In *Etnichni menshyny Skhidnoi i Tsentral'noi Yevropy: komparatyvnyj analiz stanovyscha ta perspektyv rozvytku*. (pp. 44-46). Kyiv. [in Ukrainian].